خوتەن تارىخي ماتېرىياللىرى

1-قىسىم

خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش
تارىخي ماتېرىياللار گۇرۇپپىسى

1989-يىل، مارت

3-

سراج الدين شمس الدين التركستاني

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

ئاپتورلارنى تونۇشتۇرۇش 4

«خوتەن» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا 1

كونا جۇڭگودا چەت ئەللىكلەرنىڭ خوتەندە يۈرگۈزگەن زوراۋانلىقلىرى توغرىسىدا ئەسلىمە 14

ئىسلام قوزغىلىڭىغا سەۋەب بولغان بىر قېتىملىق زور بېسىم توغرىسىدا 26

خوتەن شەھرىدە قەدىمي ساقلىنىپ كەلگەن چوڭ يادىكارلىقلار 35

خوتەن ئىسلام قوزغىلىڭى توغرىسىدا 47

ماخوسەن خوتەندە 92

خوتەننىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخى 133

خوتەندە پەيدا بولغان يېڭى شەيئىلەر توغرىسىدا 153

كىرىش سۆز

يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاپ نەشر قىلىش ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەشلەر خىزمىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتى ياش ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش، ۋەتەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش شۇنداقلا جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتۇپ، يېڭى دەۋردىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسەپنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خوتەن شەھىرىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش خىزمىتى گەرچە كېيىنرەك باشلانغان بولسىمۇ، شەھەرلىك پارتكومنىڭ غەمخورلۇقى ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ قوللىشى، ماسلىشىشى ئارقىسىدا «خوتەن تارىخىي ماتېرىياللىرى»نىڭ بىرىنچى توپلىمى نەشر قىلىندى. بۇ توپلامغا سەككىز پارچە ماقالە كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭدىن كېيىن 2-، 3-توپلاملىرى يەنە داۋاملىق نەشر قىلىنىدۇ.

خوتەن شەھىرى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا

جايلاشقان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن، خوتەن شەھىرىنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىنى بىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس. بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، ئوقۇتقۇچىلار، زىيالىيلار، مەشھۇر شەخسلەر بىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلىشىمىزغا يېقىندىن ياردەم قىلدى ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى، بىز بۇ يولداشلارغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمىز.

بۇ سانىمىزغا شەھىرىمىزنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى تارىخىي ماتېرىياللىرىنى كىرگۈزدۇق. تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش، تەھرىرلەش جەريانىدا شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاپ نەشر قىلىش ھەيئىتى كۆپ قېتىم كېڭەيتىلگەن يىغىن چاقىرىپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ كەڭ پىكىرىنى ئېلىپ، ئىنچىكىلىك بىلەن تاللىۋېلىش ئۇسۇلى بويىچە ئىمكان قەدەر تارىخىي چىنلىققا ھۆرمەت قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ماقالىنىڭ ئەسلى مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىشنى چىقىش قىلدۇق.

خوتەن شەھىرى قەدىمدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن. بەزى ئەھۋاللار مۇرەككەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە

تەجرىبىمىز كەمچىل، تەھرىرلەش سەۋىيىمىز چەكلىك بولغاچقا، ماتېرىياللارنى نەشر قىلىشتا خاتالىق، كەمچىلىكلەردىن خالىي بولالمايمىز. شۇڭلاشقا، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ، مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ ۋە بىلىملىك زاتلارنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىپ تەنقىت، تۈزىتىش بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى خوتەن شەھەرلىك كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش ھەيئىتى.

1989-يىلى 2-ئاينىڭ 24-كۈنى

ئاپتورلار

دامولla ھاجى ئابلىمىت يۈسۈفى. 1924-يىلى خوتەنشەھەر ئىچىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدىن تارتىپلا ئىلىم تەھسىل قىلىپ تىبابەتچىلىك ۋە تارىخقا ئىشتىياق باغلىغان ھەم بۇ ئىلىملەرنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىن تىبابەتچىلىك ساھەسىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر ياراتقان. «تىببىي تىبابەت قامۇسى»، «ئۇيغۇر تىبابەت نەزەرىيە ئاساسلىرى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشردىن چىقىپ، جامائەتچىلىك ئىچىدە زور تەسىر پەيدا قىلغان. «دىۋان لوغەت تۈرك»نى تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان. كىچىكىدىن تارتىپلا تارىخ توپلاشقا ۋە يېزىشقا كۆڭۈل بۆلگەن. ھازىرغىچە بىر مۇنچە تارىخىي ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان.

ھازىر مىللىي تىبابەتچىلىك ئالىي تېخنىكومىدا پروفېسسور ئۇنۋانى بىلەن تىبابەتچىلىك كەسپىدىن دەرس ئۆتمەكتە.

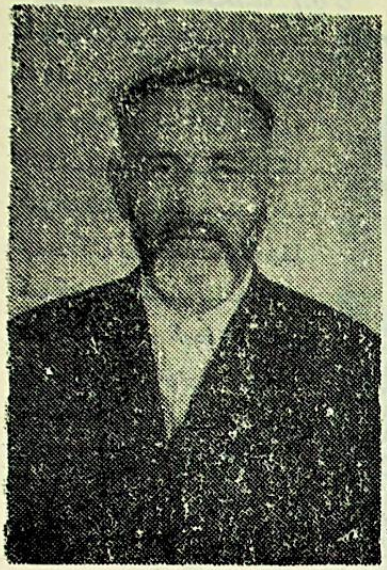

مەمتىمىن توختى.

1920-يىلى 1-ئاينىڭ 17-كۈ-
نى خوتەن شەھەر ھەزرەت
سۇلتان مەھەللىسىدە ھاللىق
دىنىي كەسىپ ئائىلىسىدە دۇن-
ياغا كەلگەن. كىچىكىدىن تار-
تىپلا دىنىي ئۆلىمالاردا ئو-
قۇغان. 1940-يىلى خوتەن
دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرۈپ
چايخانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى
بولغان. ئاندىن كېيىن ئۇي-
غۇر ئۇيۇشما رەئىسى بولۇپ
مەدەنىيەت-مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت خىزمەتلىرى بىلەن
شۇغۇللانغان. ئازادلىقتىن كېيىن سوت مەھكىمىسىدە ۋە
خەلق بانكىسىدا ئىشلىگەن. ئوقۇغۇچىلىق ۋاقتىدىن تار-
تىپلا تارىخقا قىزىقىپ، تارىخىي ۋەقەلەردىن خاتىرە قال-
دۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. 1980-يىلى خەلق
بانكىسىدىن پېنسىيىگە چىققان.

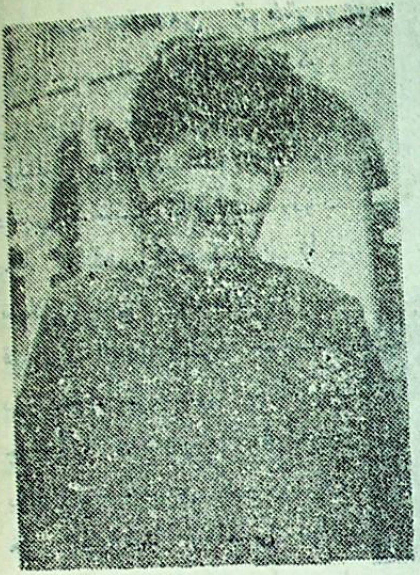

ئابدۇقادىر مۇھەممەدى.
1921-يىلى خوتەن ئىلچى
شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن.
1929-يىلى سەككىز ياشقا
كىرگەندە دەسلەپ خەنزۇ-
چە مەكتەپكە ئوقۇشقا
كىرگەن. 1933-يىلىدىن
1939-يىلىغا قەدەر دىنىي
مەكتەپتە ئوقۇپ داڭلىق
ئۆلىمالاردىن بىلىم ئال-
غان. كىچىكىدىن تارتىپ
ئەدەبىيات ۋە تارىخقا
ئىشتىياق باغلىغان. ئازاد-
لىقتىن كېيىن مەمۇرىي ۋە مائارىپ خىزمەتلىرىنى ئىش-
لىگەن. ئابدۇقادىر مۇھەممەدى ئەدەبىيات ساھەسىدە كۆپ-
لىگەن نادىر ئەسەرلەرنى ياراتقان ۋە كىلاسسىك ئەسەر-
لەرنى تەرجىمە قىلىپ، جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغىغان.
تارىخ تەتقىق قىلىش ۋە يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، كې-
يىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان.
ھازىر پېنسىيەگە چىقىش مۇناسىۋىتى بىلەن يەنىلا يېزىق-
چىلىق ۋە تەتقىقاتچىلىق بىلەن شۇغۇللانماقتا.

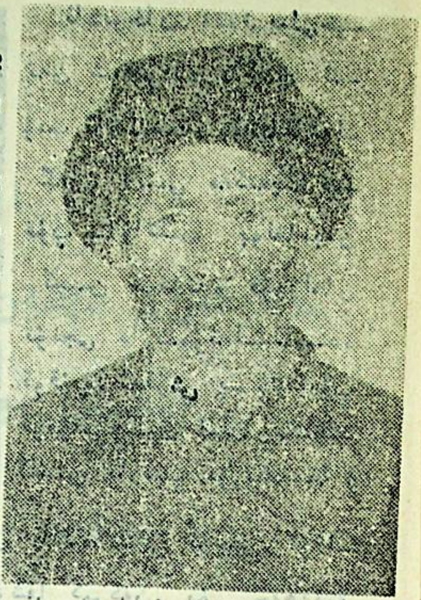

ئابدۇرېشىت ھاجىم. 1914-
يىلى خوتەن شەھىرى شورباغ
يېزىسىدا تۇغۇلغان، يەتتە
يېشىدىن تارتىپ دىنىي مەك-
تەپتە ئوقۇپ ساۋاتلىق بول-
غاندىن كېيىن، قاراقاشقا بې-
رىپ مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا-
نىڭ (ھەزرەت) مەدرىسىدە
بىلىم ئالغان. مۇھەممەت ئىمىن
بۇغرا بىلەن تۇغقانچىلىقى بول-
غانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئۆ-
يىدە تۇرۇپ قالغان. 1933-يى-
لىدىكى ئىسلام قوزغىلىڭى مەغ-
لۇپ بولغاندىن كېيىن مۇھەم-
مەت ئىمىن بۇغرا بىلەن بىللە ئافغانىستانغا بارغان. 1939-
يىلى چۆچەككە كېلىپ، 1940-يىلى خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىگە
ئوقۇشقا كىرگەن. 1945-يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ شىنجاڭغا
كەلگەن ۋە 1947-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تەمىرات نازارىتىگە
خىزمەتكە يەڭگىلەنگەن.

ھازىر شورباغ يېزا ئاتچۇي كەنتىدە دېھقان.

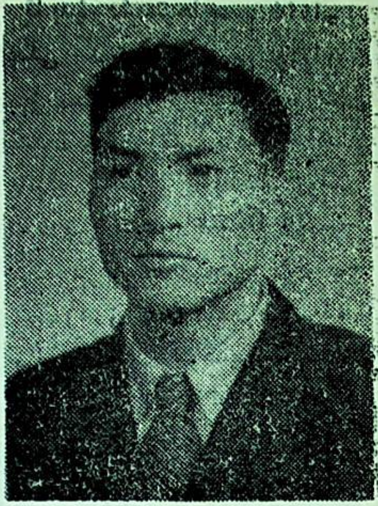

نادىرخان. 1923-يىلى خو-
تەن شەھىرىدە داڭلىق تې-
ۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەل-
گەن. دىنىي مەكتەپتە ئو-
قۇپ ساۋاتلىق بولغاندىن
كېيىن خوتەندە قۇرۇلغان
تۇنجى دارىلمۇئەللىمىندە
ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرۈپ
ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. كىچى-
كىدىن تارتىپ مۇزىكىغا ۋە
مۇزىكا ئىلمىگە زور ئىشتىياق باغلىغانلىقى ئۈچۈن، 1941-
يىلى مۇزىكا كۇرژىكىغا ئوقۇشقا كىرگەن. بۇ جەھەتتە
زور نەتىجە قازىنىپ، خەلق ئارىسىدا تونۇلغان مۇزىكانت
بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ سەنئەت
سېپىدە ئىشلىگەن. مۇزىكا ئىلمىنى پىششىق ئىگەللەپ «تۈن
ۋە كۈن» قاتارلىق داڭلىق مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان.
1984-يىلى «يېڭى قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىكىدىن پېنسىيە-
گە چىققان.

1

«خوتەن» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

ئابلىمىت يۈسۈپ ھاجى

«خوتەن» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

«خوتەن» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر بار. بەزىلەر «ئۇدۇن» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلىشى بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى، قەدىمكى زاماندا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدە «ئۇدۇن دۆلىتى» دېگەن بىر دۆلەت قۇرۇلغان. 560 يىل داۋام قىلغان ئۇدۇن دۆلىتى ۋاقتىدا، خەنزۇ تىلىدا خوتەن شەھىرىنى «سىچىڭ». خوتەن ۋادىسىنى «يۈيتيەن» دەپ ئاتايتتى، بۇ نام شۇنىڭدىن قالغان دەيدۇ. بەزىلەر: خوتەن «يوتقان» نىڭ ئۆزگەرتىلىشى، چۈنكى، ھازىرقى خوتەن شەھىرى قەدىمكى «يوتقان» كەنتىدىن يۆتكىلىپ كەلگەن دەيدۇ. يەنە بەزىلەر: خوتەن دېگەن سۆز «قوتان» (چارۋا سولايدىغان جاي) نىڭ ئۆزگەرتىلىشى. چۈنكى، قەدىمكى چارۋىچى خەلقلەر چارۋىلىرىنى مۇشۇ يەرگە يىغىپ باققان ئىكەن دەيدۇ. يەنە بەزىلەر: خوتەن بۇقاخاننىڭ قىزى مەلىكە خوتەننىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. چۈنكى، مەلىكە خوتەننى خوتەنگە كەلگەن دەيدۇ. بۇ بىرنەچچە خىل كۆزقاراشلارنىڭ تارىخىي ئاساسلىرى بار. بەزىدە مەلۇم رىۋايەتلەر ئارقىلىقمۇ مەلۇم

نىسبەتەن ئەمەلىي ئۇقۇمغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. شۇڭا تۆۋەندە بىز بۇنى كۆرۈپ باقايلى:

17-، 18-ئەسىرلاردا خوتەننىڭ يېڭى ئاۋات بولغان جايلىرىدىن كېرىيە ۋە نىيە تەرەپلىرىدە «ئۇدۇن دۆلىتى» دەپ بىر دۆلەتنىڭ قۇرۇلغانلىقى راست. بۇ دۆلەتنىڭ مەركىزى كېرىيە بولۇپ، ئىلچى، قاراقاش، لوپ تەرەپلىرىمۇ ئۇدۇن دۆلىتىگە قاراشلىق ئىدى. كېيىن، بۇ ئۇدۇن دۆلىتى يوقالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇدۇن دېگەن نامى «خوتەن»گە ئۆزگىرىپ قالغان دېگەن سۆز قەدىمىي تارىخىي ماتېرىياللاردا بار.

يوتقان دېگەن سۆزگە كەلسەك، خوتەندە ئەسلى يوتقان دېگەن جاي بولغان. ھازىرقى يوتقان خارابىسى بۇنىڭغا گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرىدۇ. يوتقان دېگەن جاينىڭ قەدىمىي خوتەن شەھىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدا چەت ئەل تارىخلىرىدىمۇ مەلۇمات بار.

خوتەننىڭ ئەسلى نامىنىڭ قوتان ئىكەنلىكى تارىخىي ھادىسىلەرگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. «قوتان» ئەسلى چارۋا سولايدىغان ماكان دېگەن سۆز ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم.

قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئىسپاتلاپ بېرىشىچە، يەر شارى پەيدا بولغاندىن بېرى ھاۋا كىلىماتىنىڭ

ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ توختاۋسىز يۈز بېرىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، يەر شارىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان. چۆللەرنىڭ شەھەرلەرگە ئايلىنىپ تۇرۇشى، شەھەرلەرنىڭ چۆللەرگە ئايلىنىپ تۇرۇشى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قانۇنىيىتى بولۇپ، بۇ قانۇنىيەتتىن بىزنىڭ ۋەتىنىمىزمۇ خالى بولالمىغان. مەسىلەن: مىلادىدىن 5-10مىڭ يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى تارىم ۋادىسى دەپ ئاتالغان جاي ناھايىتى ئاۋات، دەريا، كۆللەر كۆپ، تەبىئىي بايلىقى مول، ئۇنى ئوراپ تۇرغان كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ھەممىسى مۇزتاغلار بولۇپ، ئېقىن سۇلار سېيىراپ جاي ئىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمى بولغان كېرىيە، نىيە، چىرىيە، خوتەنلەرمۇ ئەنە شۇنداق ئاۋات ئىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ ئاھالىسى ئاساسەن چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن كۈن كۆچۈرەتتى. بولۇپمۇ تارىم ۋادىسى چارۋا ۋە پايانسىز يايلاقلار، ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسى ئىدى. مىلادىدىن 2-3 ئەسىر بۇرۇن بۇ تەرەپلەردە توپا ۋە قۇم بالاسى يۈز بېرىپ، كۇئېنلۇننىڭ مۇز تاغلىرى ئېرىپ تۈگەپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسى قۇم بالاسى ئاستىدا قالغاندا، ئۇ يەردىن قېچىپ چىققان خەلقلەر تەرەپ-تەرەپلەرگە تاراپ كەتكەن. بىر قىسىم

-چارۋىچىلار مىليونلىغان چارۋىلىرىنى ھەيدەپ كېرىيە، نىيە، چەرچەن، چاقىلىق ۋە خوتەن تەرەپلەرگە يۆتكە-لىپ كەلگەن. بۇ توغرىدا ئىشەنچلىك تارىخىي كىتاب-لاردا ئېنىق مەلۇماتلار بار. ئۇلار چارۋىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى خوتەن، بۇيا، پىشە يايلاقلىرىدا ۋە خوتەن، قاراقاش دەريا بويلىرىدا يەرلەشتۈرگەن. شۇ مەزگىللەردە ئۇلار بۇ تەرەپنى قوتان دەپ ئاتىغان ۋە بۇ نامنىڭ كې-يىنكى ۋاقىتلاردا خوتەنگە ئۆزگەرگەنلىكى ئەمەلىيەتكە بىر ئاز يېقىن. ھازىرقى خوتەن ناھىيىسى (شەھەر ئىچى) ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر كىچىك ئارالچە بولغاچقا (كىچىك ئارال)، بۇ ناھىيىنى «ئارالچە» دەپ ئاتىغان، كېيىن بۇ ئارالچە دېگەن سۆز «ئىرناچى» ۋە «ئىلچى» دېگەن سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالغان. ئىلچىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىنى كۈن دەسلەپ ئېتىگەندە شۇ تە-رەپنى يورۇتۇپ چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن «يورۇڭقاش» دەپ ئاتىغان. دەريامۇ ھەم شۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئىلچىنىڭ كۈن ئولتۇرۇش تەرىپىنى قاراڭغۇ قاش دەپ ئاتىغان. كېيىن بۇ سۆز قاراقاش بولۇپ قالغان. بۇ يەردىكى دەريامۇ ھەم شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ ئىككى دەر-يانىڭ ئوتتۇرىسى ئىلچى شەھىرى بولۇپ، كېيىنكى ۋا-قىتلاردا ئىلچى دېگەن سۆزمۇ تاشلىنىپ كېتىپ «خوتەن

شەھىرى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

خوتەن شەھىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنى (بۈگۈنكىدىن تەخمىنەن مىڭ يىل بۇرۇن) ھازىرقى بورازان كەنتىدىكى يوتقان دېگەن جاي بولۇپ، يوتقان شەھىرى كۈچلۈك خان قالماق تەرىپىدىن (12-ئەسىردە) ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى خەلقلەر ھازىرقى ئاقچى دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كېلىپ، شۇ يەرنى ماكان قىلىپ ئولتۇرغان. بۇ مەھەللىلەر كېيىن تەرەققىي قىلىپ شەھەرگە ئايلانغان. بۇنىڭ ئورنى ھازىرقى سېزدەرۋازىسى، گۈجان دەرۋازىسى، ھېيتكاردەرۋازىسىنىڭ ئارىلىقى بولۇپ، ئاقچى دەرياسى شەھەرنىڭ شەرقىي قىرغىقى ئىدى.

مەلىكە خوتەننى توغرىسىدىكى رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

بۇ قاغان قىزى مەلىكە خوتەننى ئۈچۈن ئەڭ ياخشى، ھاۋاسى ساپ، باغۇ-بوستانلىق گۈزەل جاي تېپىش ئۈچۈن ياساۋۇللىرىنى دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرىغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار خوتەنگە كەلگەندە، خوتەن ئۇلارنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ گۈزەل چىقىدۇ-دە، مەلىكە ئۈچۈن مۇشۇ يۇرتنى تاللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلىكە خوتەنى بۇ يۇرتتا تۇرىدۇ ۋە كېيىنچىلىكتە مەلىكە خوتەننىڭ نامى بويىچە «خوتەن» دەپ ئاتىلىدۇ. گەرچە بۇ بىر رىۋايەت بولسىمۇ، لېكىن، مۇشۇ

رىۋايەت ئارقىلىق خوتەن دېگەن نامىنىڭ كېلىپ چىقى-
شى توغرىسىدا كەڭ كىتابخانلارنى ئويلىنىشقا سالىدۇ.

دېمەك، ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ پەيدا بولۇشى يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، تارىخىي ھادىسىلەر، جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىش، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ تەدرىجىي سۈرۈكلىشى ۋە ھەر خىل رىۋايەتلەر نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن. تارىخىي ۋەقەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، قەدىمكى تارىم ۋادىسى، تىيانشاننىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدا ياشىغان مىللەتلەر ساكلار، تۇرالەر، ئوغۇزلار (توققۇز ئوغۇز) ھونلار بولۇپ، قەدىمكى خوتەن خەلقىمۇ مۇشۇ مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقان. «تارىخىي ئومۇمىي»، «مۇقەددىمە ئىبنى خەلدۇن»، «تارىخنامە»، «خەننامە»، «يوزقىر پادىشاھلىقى» قاتارلىق تارىخىي سەرگۈزەشتىلەر بايان قىلىنغان كىتابلاردىمۇ بۇ توغرىلىق مەلۇماتلار بار. يۇقىرىقىدەك مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان خوتەن خەلقى قەدىمكى تۈركىي قەۋملەر نەسلىگە مەنسۇپ بولغان تۈركىي تىل سىستېمىسىدا سۆزلەيتتى.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋان لۇغەت تۈرك»دە سۆزلىگەن بىر سۆزىدە: «خوتەن تىلى ھىندى تىلىنى ئاساس قىلغان مەخسۇس تىل ئىدى» دەيدۇ. بۇمۇ تارىخىي ئەمە-

مىش، چاچراتقۇ سېلىش، ئۇچقۇن سېلىش، بوي كېپەك سېلىش، توغ- ئەلەم تىككەش قاتارلىق ئادەتلەر ئۇيغۇرلاردا شامانىزم دىنىدىن قالغان خۇراپىي ئادەتلەردۇر. دېمەك، 7-، 8- ئەسىرگىچە ئۇيغۇرلاردا شامانىزم دىنى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن. بۇ چاغدا شامان، قامان ناملىق شەيخلەر ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى مەھەللە ۋە شەھەرلەرنى باشقۇراتتى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقىدە ئاقساقاللىق تۈزۈمى كەڭ ئىدى. تېخى يېقىنقى ۋاقىتلارغىچىلا ھەر خىل تەبىقە ۋە كەسىپ باشلىقلىرىنى «ئاقساقال» دەپ ئاتايتتى. قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەپسانىلىرىنى سۆزلەيدىغان «دەدە قورقۇت» دېگەن كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆك بۆرە ۋە قىزىل تۈلكىلەرنىمۇ مەئبۇد دەپ ئېتىقاد قىلغانلىقى، قارا، قىزىل، سېرىق، ئاق رەڭلەردىكى مەخلۇقلاردىمۇ بىر خىل روھىي خاسىيەت بار دەپ ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ. شامانىزم موڭغۇللار ۋە باشقا تۈركى مىللەتلەر ئارىسىدا ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتتا، شامانىزم تەلىماتى بويىچە ئادەم ئۆلتۈرۈش، قان تۆكۈش، ھايۋانلارنى بوغۇزلاپ قۇربانلىق قىلىش، تىرىك مەخلۇقلارنى يوقىتىپ نام قازىنىش ئۇلۇغ، ساۋاپلىق ئىش دەپ چۈشەندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر داۋاملىق سوقۇش- ماجرا، قان تۆكۈش ۋە قىرغىنچىلىق

لىيەتكە ئۈيغۇن، چۈنكى قەدىمكى خوتەننىڭ ئاساسىي خەلقئارا يولى نىيە، چەرچەن ئارقىلىق تىبەتكە قاتنايدىغان چوڭ يول ۋە دۇڭخۇاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە، موڭغۇلىيىگە قاتنايدىغان چوڭ يول ئىدى. بۇ يول ئارقىلىق خوتەنگە ھىندىستان تەسىرى، ھەتتا ئىران ۋە يۇنان تەسىرى ئۆتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە خەنزۇ خەلق مەدەنىيىتى، زاڭزۇ ۋە موڭغۇل مەدەنىيەتلىرىمۇ خوتەن ئاھالىسى ئىچىدە خېلى كەڭ تارقالغان. قەدىمكى زاماندا شەرق ئەللىرىنىڭ قەدىمكى تۇرمۇشلىرىدا ھۆكۈم سۈرگەن شامانىزم دىنى خوتەن خەلقى ئىچىدىمۇ كەڭ تۈردە مەۋجۇت ئىدى. بۇ دىن قەدىمكى زاماندىكى ئىپتىدائىي قەۋملەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدا بولغان خۇراپىي كۆزقارىشىنى ئاساس قىلغان دىن بولۇپ، بۇ دىندا ئېتىقاد قىلغانلار كۈن، ئوت، سۇ ۋە تۇپراقنى خۇدا دەپ ئېتىقاد قىلاتتى. شۇنىڭدەك تەبىئەتتىكى چوڭ جىسىملار، كاتتا تاغلار، چوڭ دەرەخلەر ۋە چوڭ دەريالارنىمۇ خۇدانىڭ ئۇلۇغلىرى، بۇلاردا روھلار، جىن-شەيتانلار ماكان تۇتىدۇ؛ ئادەملەرنىڭ بەخت-سائادىتى شۇلار بەلگىلەيدۇ. ئادەملەرگە كېسەل ۋە باشقا ئاپەتلەرنىمۇ جىنلار سالىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى. ھازىرقى پىر ئوينىتىش، داپ چېلىپ جىننى قوغلاش، داخانلىق قى-

سەي ۋادىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ناھايىتى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار شىنجاڭنىڭ قۇمۇل، تۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، خوتەن، قەشقەرلەردە يەرلىشىپ ئاۋۇپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن ھەم بۇ يەرگە كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئەسلىدىكى ئاھالىدىن ئۈستۈنرەك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇرۇنقى يەرلىك مىللەتلەر بىلەن ئاسانلا سىڭىشىپ ھەممىسى قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن.

9- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى خوتەنگە قەشقەردىكى قاراخانىلارئارقىلىق ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، خوتەن خەلقى ئۇزۇن مۇددەت قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرى بۇتپەرەستلىكنى تاشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش مەجبۇر بولغان. خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەت، تۇرمۇش، ئىجتىمائىي تۈزۈم، تىل-مەدەنىيەت ۋە قىياپەتلىرىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. شەھەر، رايوننىڭ ئاۋاتجايلىرىنى ئىگەللەپ تۇرغان بۇتخانىلار بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەسچىت، مەكتەپلەر، جامە-خانىقالار قۇرۇلدى. قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت ئارقىلىق خوتەنگە ئەرەب، پارس ۋە ھىندى مەدەنىيەتلىرى كۆپلەپ كىرىشكە، ئىلىم-مەرىپەت ئومۇملىشىشقا باشلىدى. چوڭ زىيالىيلار، ئۆلىمالار بارلىققا كەلدى. تەرەپ-تەرەپلەردە ئىلىم-پەن،

بىلەن مەشغۇل بولاتتى. موڭغۇللار، هونلار، ئاتىلا، چىڭ-
گىز تارىخى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. كېيىن ئىرانتە رەپ-
تىن كەلگەن مانىزىم دىنى بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىق-
تى. مانىزىم ئېتىقادى بويىچە تىرىك مەخلۇقنى ئۆلتۈرۈش،
قان تۆكۈش، قىرغىنچىلىق قىلىش گۇناھ. ياۋاش بولۇش،
سوقۇش-جېدەل قىلماسلىق ساۋاپ دەپ چۈشەندۈرۈلگەنلىكى
ئۈچۈن، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرمۇ ياۋاش - يۇمشاق
بولۇپ قالغان. خوتەندىمۇ مانىزىم هۆكۈم سۈرگەندە
تىنچلىق يۈز بەرگەنىدى. كېيىن هىندىستان ئارقىلىق خو-
تەنگە بۇددا دىنى تارقالدى. بۇددا دىنىنىڭ كۆپ قىس-
مى مانى دىنىغا ئوخشاپ كېتەتتى. بۇددا دىنىنىڭ خوتەن-
دە تارقىلىشى ناهايىتى كەڭ بولدى. خوتەننىڭ هەر بىر
ناهىيە، بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىدا چوڭ-چوڭ بۇتخانىلار قۇرۇل-
دى. هازىرقى كۈندە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ هەر قايسى نا-
هىيە ۋە رايونلىرىدا تېپىلىۋاتقان، يەر ئاستىدىن چىقى-
ۋاتقان كەج، سېغىز ۋە ياغاچتىن ياسالغان، تاشتىن
ياسالغان بۇتلارمۇ ئۇيغۇر خەلقىدە بولۇپمۇ خوتەن شە-
هىرىدە بۇتپەرەستلىكنىڭ ناهايىتى ئۇزۇن زامانلار هۆكۈم
سۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

8- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمى (840-يىللىرى) ئىچ-
كى موڭغۇل، قارا بالغاسۇن، ئەرگىنى قول ۋە يەنە-

تەبىئىي بايلىقى مول، ئادەملىرى ساددا، ۋە مېھماندوست،
ئىلىم-مەرىپەت، ھۈنەر-سەنئەتكە ئامراق خەلق بولغان-
لىقى ئۈچۈن، بۇ يەرگە تەرەپ-تەرەپتىن ھەر خىل سە-
ۋەبلەر بىلەن ئېقىپ كەلگەن ئادەملەر، دىنىي ئۆلىمالار،
ئىشانلار، خەلىپىلەر، خوجا، سەئىد، ئىمام قاتارلىق ئۇن-
ۋانلار بىلەن كېلىپ ئورۇنلاشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل
كۆز مەككارلار، ئالدامچىلار، ھەر خىل دىنىي مەزھەپتىكى
كىشىلەر، شىئەلەر، رافىزىلارمۇ كۆپ بولغان. ئۇلار خوتەندە
ھەر خىل راست-يالغان مازار-ماشايىقلارنى پەيدا قىلىپ،
خەلقنى ئالداپ جان باقتانىنىڭ سىرتىدا، خەلقنىڭ شىللە-
سىگە مىنىپ، روھىي جەھەتتىن ئەسىر قىلىۋالغان ياكى تا-
لىپ، مۇرىت، سوپى قىلغان. بۇلارنىڭ نوپۇزى كۆپەيگەن-
سېرى ھاكىمىيەت ئورنىنى تالىشىشقا ئۇرۇنغان. بۇ توغ-
رىسىدا كېيىنكى زامان تارىخىدا مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ.
خوتەن دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئۇزاق
زامانلاردىن بۇيان تالاش-تارتىش كۆپ بولۇپ كەلدى.
مەن مۇشۇ ماتېرىيالىم ئارقىلىق كەڭ كىتابخانلارنىڭمۇ بۇ
مەسىلە ئۈستىدە ئىزدىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

خاناراپ راۋاجلىنىپ، خوتەن بىر مەرىپەت گۈلزارىغا ئايلاندى. مانا شۇنداق بىر مەزگىلدە (1210 ـ يىللىرى) سىبىيانىڭ شەرقىي شىمالىدىن جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ كېلىۋاتقان موڭغۇللار ئىستىلاسىنىڭ ئۇچقۇنى كۈچلۈك خان قالماق قەشقەر ۋە خوتەنگە كېلىپ، بۇ ئاۋات، گۈزەل شەھەرلەرنى ۋەيران قىلغانىدى. شۇندىلا خوتەننىڭ دەشۋور ئۆلىمالىرى، مۇسۇلمانلىرىنى قىرغىن قىلغانىدى. «دەۋزەتۇ سافا»نىڭ بايان قىلىشىچە، كۈچلۈك خان خوتەندىكى داڭلىق ئۆلىمالاردىن ئەللامە ئەلائىددىن خوتەنى دېگەن زاتنى 3000 شاگىرتى بىلەن ھازىرقى بورزان يېزىسىنىڭ يوتقان كەنتىدە ئۆلتۈرگەن ۋە كىتابلىرىنى كۆيدۈرگەن دەپ يازىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۈللەنگەن يوتقان شەھىرى ياكى خوتەن شەھىرى ۋەيران بولغان. كېيىن كۈچلۈك خان ـ چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئومۇمىي خەلققە دىنىي ئېتىقادتە ئەركىنلىكى ئېلان قىلىنغان ۋە خوتەن خەلقى يەنە ئىسلام دىنى تۈزۈمىنى قايتا بەرپا قىلىپ، خوتەن شەھىرىنى ئاۋات قىلغان. چوڭ جامە، مەسچىت، مەدرىسە، مەكتەپ، ئوردا، سارايلارنى تەسىس قىلغان. بولۇپمۇ بۇ ئىشلار قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە كۆپ راۋاج تاپقان.

خوتەن ياقا ـ پۇچقاق، زېمىنىكەڭ، تۇرمۇشى پاراۋان،

كوناچېگودا چەتئەللىكلەرنىڭ خوتەندە يۈرگۈزگەن زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئازادلىقتىن بۇرۇن خوتەندە چەتئەل پۇقرالىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىشى ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى بەك ئېغىر ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەنگلىس (ئەنگلىيە) پۇقراسى دەپ ئاتىۋالغان ھىندىستانلىق، پاكىستانلىق ۋە ئافغانىستانلىقلار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا رۇسىيەدىن كەلگەن بىر قىسىم ئۆزبېكلەرمۇ بار ئىدى. ھىندىستانلىقلاردىن خوتەندە ئاران يەتتە ئائىلىلىك بار بولۇپ، بۇلاردىن گاداي باي (ھىندى ئاخۇنى) دېگىنى قاراقاش ناھىيە بازىرىدا ئولتۇراقلاشقاندىن باشقا، قالغان ئالتە ئائىلىلىكنىڭ ھەممىسى خوتەن شەھىرىدە "نوي-ماكىلىق" بولۇپ تۇراقلاشقان ئىدى. (ئۇلار: مۇللىباي، نالىباي، تارىنباي، راتامباي، راكسىيىم بناي، نالۇچەمبايلاردىن ئىبارەت.)

ئۇنىڭدىن باشقا ھىندىستانلىقلار ھەر يىلى سودا-سېتىق ئۈچۈن خوتەنگە كېلىپ-كېتىپ تۇراتتى. بەزىلىرى ساياھەت نامى بىلەن كېلىپ تارىخىي ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئوغرىلاپ ياكى ئالداپ ئېلىپ كېتەتتى.

2

كونا جۇڭگودا چەتئەللىكلەرنىڭ خوتەندە يۈرگۈزگەن زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا ئەسلىمە

مەمتىمىن توختى

غان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگو پۇقرالىرى بىلەن نىكاھلىنىپ تۇغقانلىق قويۇقلاشقاندىن كېيىن يەرلىك خەلقلەرنىڭ جەسەتلىرىنىمۇ دەپنە قىلىدىغان بولدى. بۈگۈنكى كۈندە بۇ قەبرىستانلىق خوتەن شەھرىدىكى ئاساسىي قەبرىستانلىق بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا غوپۇرجان ھاجىم، ئابلاجان ھاجىم قاتارلىق ئۆزبېكلەر خوتەن شەھرىدە ئىككى مەدرىسە، يەتتە مەسچىتنى ناھايىتى كۆركەم قىلىپ ياساتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولغان.

خوتەندە ئولتۇراقلاشقان چەتئەل پۇقرالىرى ئىچىدە رۇسىيە پۇقرالىرى بىلەن ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ قەشقەر كونسۇلخانىسىغا ۋەكالىتەن ئىش باشقۇرىدىغان ئەمەلدارى بار ئىدى. ئۇنى «ئاقساقال» دەپ ئاتايتتى. يەنە شۇنداقلا خوتەندىكى 20 نەچچە ئائىلىلىك ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ دىپلوماتىك ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن بېجىرىدىغان «خانسايىپنىڭ سارىيى» دەپ ئاتايدىغان بىر ئورگىنى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى چايخانا مەكتەپنىڭ ئورنىدا بولۇپ، بۇ جاينى خانسايىپنىڭ سارىيى دەپ ئاتايتتى. بۇ سارايىنىڭ مەسئۇلى ئافغانىستانلىق بەدىيىدىنخان (ئېھتىمال بەدىردىنخان بولسا كېرەك) دېگەن كىشى ئىدى. بۇ ساراي ياۋروپاچە نۇسخىدا ياسالغان بولۇپ ناھايىتى كۆركەم ئىدى. ساراي ئارقا تەرىپىدە «چاھارباغ» دەپ ئاتالغان كاتتا بىر

ئافغانىستانلىقلار (كابوللۇقلار) خوتەندە 30 چە ئائىلە بولۇپ، ئۇلار خوتەن شەھىرىنىڭ قىزىق دەرۋازىسىدىكى «كابول كوچىسى»غا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ نوپۇسى كېيىنكى مەزگىللەردە كۆپىيىپ 200گە يەتكەن.

ئۆزبېكلەر روسىيىنىڭ ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق جايلىرىنىڭ بۇخارا، تاشكەنت، ئەنجان، سەمەرقەنت، نامەنگەن، قوقان، مەرغىلان، ئوش، قاراقىيىر، ئالمۇتا قاتارلىق شەھەرلىرىدىن سودا-سېتىق ئىشلىرى بىلەن كېلىپ، خوتەننىڭ ھەممە يەرلىرىگە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قىزىق دەرۋازىدىكى ئەنجان كوچە-سىدا بىرقەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۆزبېكلەر باشتا چەت ئەللىكلەردىن كۆپ سانىنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ-لارنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلىق بولۇۋېلىش ئەھۋالى ئانچە ئېغىر ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار يەرلىك خەلق بىلەن ئۆز ئارا ئىناقلىشىپ، ئۆز ئارا چىقىشىپ، ئۆز ئارا سودا-سېتىق قىلىشاتتى ھەمدە ئۆي-ماكان، يەر-زېمىن سېتىۋېلىپ ياكى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلاتتى. يەنە ئۇلار شەھەر ئەتراپىدىن يەر-زېمىن سېتىۋېلىپ، مەخسۇس قەبرىستان-لىق بەرپا قىلىپ، ئۇنىڭغا «مۇساپىر زەرەتلىق» دەپ نام بەر-دى. (ھازىرقى ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىنىڭ شەرق تەرى-پىدە) بۇ قەبرىستانلىقتا ئەسلى ئۆزبېكلەرنىلا دەپنە قىلى-

ئۆز مەملىكىتىگە ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە يول قويۇلاتتى. ئۇ-لارنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايت-تى. ئۇلارنىڭ چېگرىدىن ئېلىپ كىرگەن ۋە ئېلىپ كەتكەن ماللىرى ئۈچۈن ھەممىدە خوتەندە قىلغان تىجارىتى، سېتىۋال-غان يەر-زېمىن، ئۆي مۈلۈكلىرى، چارۋا ماللىرى ئۈچۈن ناھايىتى تۆۋەن مىقداردا ئازغىنە دۆلەت بېجى تاپشۇرغان-دىن باشقا، تاپاۋەت بېجى قاتارلىق يەرلىك باجلارنى تۆ-لىمەيتتى. دېھقانچىلىقنىڭ ئەڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا، سۇ قىس چاغلاردا نۆۋەت كۈتمەيلا خالىغانچە سۇ ئىشلىتەت-تى. ئۇلار جىنايەت سادىر قىلسا، قانۇن ئالدىدا جاۋابكار بولمايتتى، ئەگەر جۇڭگو پۇقرالىرى ئۇلارغا دەخلى يەتكۈزسە قاتتىق جازالىناتتى. مەسىلەن: راتامباي دېگەن ھىندىنىڭ ئىككى ئىنىسى بولۇپ، چوڭى 20 ياشتا، كىچىكى ئون نەچچە ياش-لاردا ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆيى ئەخمەت بەگ شىجاڭ دېگەن كىشىنىڭ قورۇسىغا يېقىن بولۇپ، 1931-يىلى باھار پەسلىنىڭ دەلىم بىر كۈنى ئەخمەت بەگنىڭ ئۆيىدە يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ، راتامباي ھىندىنىڭ چوڭ ئىنىسى مەزكۇر ئەخمەت بەگنىڭ ئۆيىگە كىرىپ خوتۇنى گۈلسۈمخانغا تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇنىڭ نومۇسىغا تېگىشكە ئۇرۇنغاندا، ئايال قارشىلىق كۆرسىتىپ قاتتىق ۋارقىرايدۇ. ئايالنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭ-لىغان مەھەللە جامائەتلىرىدىن مەمتىمىن مەخسۇم، قادىر

باغ بولۇپ، ئۇ باغ بۈك-باراقسان، كۈن چۈشمەيدىغان ھاۋالىق ھەم كۆركەم ئىدى. بۇ باغنىڭ يېرى ھازىرمۇ بار.

بەدىيدىنخان تۆت ئوغلى بىلەن مۇشۇ قورۇدا تۇراتتى. بىرىنچى ئوغلى پەيزىمەتخان دىنىي كەسىپ بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىككىنچى ئوغلى جامالاخان دادىسىنىڭ خىزمىتىگە ياردەملىشىپ ئەنگلىس پۇقرالىرىنى باشقۇراتتى. ئۈچىنچى ئوغلى كامالاخان چاھارباغدا ئىچىملىك، چېكىملىك بىلەن كەيپ-ساپا قىلاتتى. تۆتىنچى ئوغلى جالالدۇك خان سىرتلاردا كەيپ-ساپا بىلەن شۇغۇللىناتتى.

ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ سانى خوتەندە بەك ئاز بولسىمۇ، لېكىن كونا جەمئىيەتتە ئۆز پۇقرالىرىمىز بەھرىمەن بولالمايدىغان ھوقۇق-مەنپەئەتلەردىن ئەركىن بەھرىمەن بولاتتى. ئۇلارنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىگىمۇ رۇخسەت قىلىناتتى. ئۇلار قايسى دۆلەت ۋە قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار خوتەندە خالىغانچە ھەرىكەت قىلىشقا، يەر-زېمىن سېتىۋېلىشقا، نىكاھلىنىش ۋە يىپەكچىلىك كارخانىلىرىنى قۇرۇش، باشقۇرۇشقا ئەركىن ئىدى. جۈملىدىن خوتەننىڭ يىپەك، تېرە، ئۆچكە، يۇڭ قاتارلىق خام ئەشيالىرىنى خالىغانچە ئۆز مەملىكىتىگە ئېلىپ كېتەلەيتتى ھەمدە لوپ ناھىيىسىنىڭ ھاڭگىيا يېزىسى ۋە تەكلىماكاندا بېرىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىش، سېتىۋېلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ

نەچچە ئېغىز ئۆيلىرى بولۇپ، ئىسسىق ۋە سېسىق زەي پۇرى-
قى كىشىنى سەسكەندۈرەتتى. روزى ئاخۇنۇم مۇئەززىن بىلەن
بىللە «جاتەڭگە ياسىدى» دېگەن جىنايەت بىلەن قامالغان
بارى ئاخۇن قارغۇ دېگەن كىشى بىر كامىردا ئىكەن. ئېسىمدە قې-
لىشىچە، روزى ئاخۇن مۇئەززىننىڭ: «مەن ئەسلىدە بۇ ئىشقا
ئارىلاشمىغان ئىدىم. ناھەق قامىلىپ قالدىم. مېنى بالدۇرراق
قويۇپ بېرىدۇ دەپ ئويلاپتىمەن. ئەگەر پۇلۇم بولغان بولسا
جەرىمانە تۆلەپ چىقىپ كەتكەن بولاتتىم» دەپ كۆز يېشى قىل-
غىنى ھازىرمۇ كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ.

ئەنگلىيە پۇقرالىرى يەنە زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى
سېتىپ ياشلارنى زەھەرلەش، 25% يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن قەرز
پۇل تارقىتىپ جازانىخورلۇق قىلىش (بۇنداق پۇل تۆت ئاي-
دا ئۆسۈمى بىلەن دەسمايىسى تەڭ بولۇپ قالىدۇ)
بىلەن كەمبەغەل دېھقانلارنى قەرزگە بوغۇپ، ئۇلارنىڭ
يەر-زېمىن، ھەتتا سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىدىن مەھرۇم قال-
دۇرۇش قاتارلىق زىيانكەشلىكلەرنى قىلاتتى. مەسىلەن:
خانسايىپنىڭ چاھارباغ دېگەن ئوردىسىدا نەشە، ئەپيۇن
چېكىدىغان، قىمار ئويناپ ھاراق ئىچىدىغان مەيخانا بار
بولۇپ نۇرغۇن ياشلارنى زەھەرلىگەن، يەنە جەمئىيەت
ئەھۋالىدىن ماتېرىيال توپلايتتى.

جازانىخورلۇقنىڭ دېھقانلارغا كەلتۈرگەن بالايى-

ئاخۇن قاتارلىق ئون نەچچە كىشى ئۆيگە بېسىپ كىرىپ ئۇ ھەمدەمنى ئۇرماقچى بولغاندا، ئۇ قېچىپ چىقىپ ئۆز ئۆيىدە دورا ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ. ھەمدەملار بۇ ۋەقەگە قاتتىق نارازى بولۇپ، قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىغا ئەرز قىلىپ، كونسۇلنى خوتەنگە ئەكەلدۈرىدۇ. كونسۇل خوتەنگە كېلىپ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى قىستاپ، مەمتىمىن مەخسۇم قاتارلىق 13 كىشىنى قاماتتىپ قويىدۇ. لېكىن ئۇن كىشىدىن جەرىمانە ئېلىپ قويۇپ بېرىدۇ. كېيىن مەمتىمىن مەخسۇم، قادىر ئاخۇن، روزى ئاخۇن مۇئەززىن قاتارلىق ئۈچ كىشىگە مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىدۇ. بۇلار 1933-يىلدىكى ئىسلام قوزغىلىڭىدا تۈرمىدىن ئازاد قىلىنىدى.

يېزىمىزدىكى ۋەقە يۈز بەرگەن يىللاردا مەن 11 ياشلاردا بولۇپ (1931-يىلى) ئاتا-ئانام مەزكۇر روزى ئاخۇن مۇئەززىندىن ھال سوراش ئۈچۈن ئىككىيلەن چوڭ چىنە تاۋاقتا ئاش بىلەن ئىككى قاچىدا ئۆرۈك قاچىلاپ تۇرسۇن ئاخۇن خارەت، توختى ئاخۇن گوھەن دېگەن ئىككى ئادەمگە كۆتۈرگۈزۈپ، مېنى بىرگە قوشۇپ ئامبال يامۇلىنىڭ تۈرمىسىگە چىقاردى. بىر تاۋاق ئاش بىلەن ئۆرۈكنى تۈرمە باشلىقىغا تارتۇق قىلدۇق. ئاندىن ئۇ كارۋاتتا يانپاشلاپ ياتقان ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر سىقىم ئاچقۇچنى ئېلىپ بىزنى تاختا شوتا بىلەن چۈشىدىغان زىندانغا باشلاپ كىردى. يەر ئاستىدىكى بۇ زىنداننىڭ ئۈن

كەن. بۇ بالىنىڭ جەسىتىنى ھىندى ئۆز ئادىتى بويىچە
كۆيدۈرمەكچى بولغان. ئايال قاتتىق نارازى بولۇپ كۆيـ
دۈرۈشكە ئۇنىمىغاندا، ھەممە ھىندىلار يىغىلىپ: «بىز
ھىندىلارنىڭ جەسىتىنى يەر قوبۇل قىلمايدۇ. ئەگەر ئىـ
شەنمىسىڭىز كۆمۈپ باقايلى» دەپ ساندۇققا سېلىپ،
ئۆي خىزمەتچىسى نىياز ئاكامغا كۆتەرگۈزۈپ، شەھەرنىڭ
جەنۇبىي تەرەپتىكى تامباغ يېزىسىنىڭ دوڭغاق شاتۇت دېگەن
يېردىكى قەبرىستانلىققا كۆمۈپ قويغان. لېكىن، ھىيلە
ئىشلىتىپ، كېچىدە چىقىپ ساندۇقنى ئېچىپ، جەسەتنى سىرتـ
قا ئېلىپ قويغان. ئەتىسى ئايالنى باشلاپ چىقىپ: «مانا
كۆرۈڭ، جەسەتنى يەر قوبۇل قىلماپتۇ» دەپ ھىندىلارنىڭ
دىنىي ئەقىدىسى بويىچە ئىشەندۈرۈپ، قايىل قىلىپ ئۆز
ئادىتىچە كۆيدۈرۈۋەتكەن. ئۇ ئايال يىغا-زارە قىلىپ،
ئىلاجىسىز تەسەللى تاپقان.

ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە ئىمتىيازى—
ئۇلار جۇڭگو پۇقرالىرىنى خالىغانچە ئۆز پۇقرالىقىغا قو-
بۇل قىلالايتتى. مەسىلەن: خوتەننىڭ يەرلىك سودىگەرلىرىـ
دىن ئىمىن ھاجىم تەنزىچى، ئىمىن ئاخۇن داكىچى،
ئابلاجان قاتارلىق بىر نەچچە كىشىلەرنى ئەنگلىيە پۇقـ
رالىقىغا قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى 1938-يىلى ئۆز مەملىكىتىگە
ئېلىپ كەتكەن. بۇلاردىن ئابلاجان بىر نەچچە يىل ئۆتـ

ئاپىتى ئىنتايىن يامان. مەسىلەن:
راتامپاي دېگەن ھىندى خوتەن ناھىيىسىنىڭ بوزاق يېزائازىدا بازاردىن بىر دېھقانغا 50 سەر كۈمۈش پۇل قەرز بەرگەن بولۇپ، قەرزنىڭ ئۆسۈمى ئەسلى ئانا پۇلىدىن كۆپ بولۇپ كەتكەچكە، ئىككى يىلغىچە بۇ قەرزنى تۆلەپ بولالمىغان. نەتىجىدە بۇ دېھقاننىڭ بىر قىزىنى قەرزگە ھېسابلاپ مەجبۇرىي ئېلىۋالغان. بۇ قىزنى ئۇ ھىندى خانىپىنىڭ نەۋرىسى غۇلامخانغا خوتۇنلۇققا سېتىپ بەرگەن. غۇلامخان بۇ قىزنى 1938-يىلى ئافغانىستانغا ئېلىپ كەتكەن.

يەنە بىر مىسال: تاربىاي دېگەن ھىندى قاراقاشلىق بىر دېھقانغا قەرز پۇل بېرىپ، ئۇ دېھقانمۇ قەرزنى تۆلەپ بولالمىغاچقا، بىر قىزىنى قەرزگە ھېسابلاپ مەجبۇرىي تارتىۋالغان. بۇ قىزنى مەزكۇر ھىندى ئۆزىگە خوتۇن قىلغان. ئۇ ئايال بۇ ھىندىدىن ئۈچ بالا تۇغقان. كېيىن بۇ ئايال بىلەن بالىلارنى ئېلىپ 1938-يىلى ھىندىستانغا كەتكەن. شۇنداق قىلىپ بۇ ئاياللار ئۆز ۋەتىنىدىن، ئاتا-ئانىسىدىن مەڭگۈ ئايرىلغان. يەنە بىر ئېچىنىشلىق ئەھۋال شۇكى، مەزكۇر تاربىاي ھىندىنىڭ ھېلىقى ئايالى ئىككىنچى بالىسىنى تۇغۇپ ئۈچ ياشقا كىرگەندە (بۇ بالا ئوغۇل) خوتەندە ئۆلۈپ كەت-

نىڭ قىساس تەلەپ قىلىشىدىن قورقۇپ، ئافغان مىر سايىپخانىنىڭ ئۆيىگە پانا تەلەپ قىلىپ كىرىۋېلىپ، 20 نەچچە كۈندىن كېيىن سىرتقا چىقىپ، كېيىن يەنە تۇرالماي چەت ۋىلايەتلەرگە قېچىپ كەتكەن.

دېمەك، ئەنگلىيە پۇقرالىرى ئەنە شۇنداق پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى ئىرادىسى ئاجىز ئادەملەر ئۇلارغا ئالدىنىپ، جۇڭگو پۇق- رالىقىدىن ۋاز كېچىپ، ئەنگلىيە پۇقراسى بولۇشنى ئىختى- يار قىلغان.

ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ خوتەندىكى زوراۋانلىقىغا 1937-يىلى 10-ئايدىن باشلاپ، خوتەندە شىڭ شىسەي ھا- كىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، تەلتۆكۈس خاتىمە بېرىل- دى.

كەلسە «مەن ئەزەلدىن جۇڭگو پۇقراسى ئىدىم، مەن ئال-
داندىم، مەن چەت ئەلگە پۇقرا بولمايمەن» دەپ خو-
تەنگە قايتىپ كېلىپ، ئۆز پۇقرالىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.
ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكى-
نىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار
ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقلۇق كىشىلەر ئىكەنلىكىنىڭ
بەلگىسى قىلىپ، تاشقى كىيىمىنىڭ سول بىلىكىگە ئەنگلى-
يىنىڭ دۆلەت بەلگىسىنى تاقىۋالاتتى ھەمدە ئۆز ھويلى-
سىنىڭ دەرۋازىسى ئۈستىگە ئەنگلىيىنىڭ دۆلەت بايرىقى-
نى چىقىرىپ قوياتتى. بۇنداق ئەنگلىيە يەڭ بەلگىسىنى
تاقىغان ئادەملەر قەيەرگە بارسا ۋە قانداق جىنايەت
ئۆتكۈزسە، ھېچقانداق دەخلى-تەرۇزگە ئۇچرىمايتتى. ھەتتا
جۇڭگو پۇقرالىرى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ ۋە ياكى
قاتىللىق قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ، مەزكۇر ئەنگلىيە باي-
رىقى ئېسىلغان قورۇغا كىرىۋالسا، ئۇنى مەيلى ھۆكۈمەت
خادىمى بولسۇن ياكى شەخس بولسۇن، ھېچكىم بۇ ھويلى-
دىن جىنايەتچىنى تۇتۇپ ئېلىپ چىقىشقا جۈرئەت قىلال-
مايتتى.

مەسىلەن: ئۆتەڭ باغدىكى مۇزدوز ئابدۇغېنى ئاخۇن ئوغ-
لى ھۆسەيىن ئاخۇنلار مەت ئۆمەر دېگەننى ئۇرغاندىن
كېيىن، ئۇلار نوپۇزلۇق ئادەم بولغاچقا، ئابدۇغېنى ئۇ-

ئىسلام قوزغىلىڭىغا سەۋەب بولغان بىر قېتىملىق زور بېسىم توغرىسىدا ئەسلىمە

جىڭشۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن، 1930-يىلى باش باھار مەزگىلىدە (3-ئاينىڭ باشلىرى بولۇشى مۇمكىن) خوتەندىكى دوتەي (ۋالىي)، ئامبال (ھاكىم)لار خوتەن سېپىل ئىچىدىكى شۆتاڭدا (كۆڭزى تەلىماتىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىدىغان كونا قائىدىدىكى خەنزۇچە مەكتەپ) بىر نەچچە يۈز دىنىي ئاخۇنۇملارنى يىغىپ، داغدۇغىلىق مەجلىس ئاچتى. مېنىڭ دادام ھەم دىنىي مەھكىمىنىڭ ئاخۇنلىرىدىن بولغاچقا، مەجلىسكە قاتنىشىش ئۈچۈن باردى. ئۇ چاغلاردا مەن ئون ياشقا كىرگەن چاغلىرىم بولۇپ، دادامغا ئەگىشىپ بىللە شۆتاڭغا باردىم ۋە بۇ مەجلىسكە باشتىن ئاخىر قاتناشتىم. مەن دادام بىلەن بىللە ئالدىنقى رەتتە ئولتۇردۇم. مەجلىس شۆتاڭنىڭ چوڭ ھويلا مەيدانىدا ئېچىلغان بولۇپ، بۇ مەيدان ئۇزۇنچاق ئىدى. مەجلىسنى ئامبال باشقۇردى. ئامبالنىڭ قېشىدا تەرجىمانلار تۇردى. شۇ كۈندىكى تەرجىمانلار: باھاۋۇدۇن بەگ، يۈسۈپ بەگ ھاجى، موللا بەگ، ئابابەكرى بەگ قاتارلىقلار ئىدى. ئۇ چاغلاردا مىكروفون بولمىغاچقا، تەرجىمانلار مەلۇم ئارىلىق قويۇپ تارقىلىپ تۇرۇپ، بىرسىنىڭ

3

ئىسلام قوزغىلىڭىغا سەۋەب بولغان بىر قېتىملىق زور بېسىم توغرىسىدا

(شۆتاڭدىكى غەۋغا)

مەمتىمىن توختى

چىقتى. ئۇ سۆزلەپ كېلىپ: «بىز ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان،
جۈمە كۈندە شەنچى (دەم ئېلىش) قىلىپ ئادەتلەنگەن-
نىمىز. بۈندىن كېيىن يەكشەنبە كۈنىدە شەنچى قىلىمىز،
ھەممە يوقىلارمىز ئوخشاشلا بۈندىن كېيىنكى دەم ئېلىشنى يەكشەن-
بىگە ئۆزگەرتىشى لازىم» دېدى. لېكىن بۇ سۆزلەر
تەرجىمانلار تەرىپىدىن مۇجمەل چۈشەندۈرۈلۈپ، «بۈندىن
كېيىن جۈمە يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىلدى، ھەممە يوقىلار
جۈمە نامىزىنى يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىشى لازىم» دەپ
خاتا تەرجىمە قىلىندى. ئىسلام دىنىدا مۇتلەقا بەشتۇرۇلگەن
ئەڭ مۇقەددەس ھېسابلىنىدىغان جۈمە نامىزىنىڭ
يەكشەنبە كۈنىگە ئۆزگەرتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان بۇ بىر
نەچچە يۈز ئاخۇنلار قاتتىق چۇقان سېلىپ، مەجلىستىن
چىقىپ كەتمەكچى بولدى. دەرۋازا تۇسۇۋدىغان قوراللىق
چېرىكلەرمۇ كۆپچىلىكنى تۇسۇپ بولالماسلىقىغا كۆزى
يېتىپ، دەرھال چوڭ دەرۋازىنى تاقاپ قۇلۇپ
سېلىۋالدى. يەنە نەچچە ئونلىغان قوراللىق چېرىكلەر
ئۆگزىلەرگە چىقىپ ئەتراپنى قورشىدى. لېكىن، غەزەبلەن-
گەن ئاخۇنۇملار ئۇنداق تەھدىتلەرگە پىسەنت قىلماي،
قوۋۇقنى چېقىپ بۆسۈپ چىقىپ كەتمەكچى بولدى. تەرجى-
مانلار ھەر قانچە ۋارقىرىشىپ نەسىھەت قىلسىمۇ، ئۇلارنىڭ
سۆزىگە ھېچكىم قۇلاق سالمىدى. مۇشۇ قالايمىقانچىلىقتا

تەرجىمە، قىلغان سۆزىنى يەنە بىرسىگە يەتكۈزەتتى. يە-
غىن سەھنىسىگە گومىنداڭ دۆلەت بايرىقى ئېسىلغان بو-
لۇپ، ئۇدۇلغا سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ رەسىمىنى ئې-
سىپ قويغانىدى. بۇنداق رەسىم ۋە بايراق ئېسىپ يىغىن
ئېچىش خوتەندە تېخى تۇنجى قېتىملىق ئىش ئىدى. يە-
غىن چۈشتىن كېيىن باشلاندى. دەسلەپتە يىغىن كۈنتەر-
تىپى بويىچە ھەممە كىشىنى ئورنىدىن تۇرغۇزدى. ئاندىن
بىر قانچە خەنزۇ ئەمەلدارلار بىلەن شۆتاڭنىڭ ئوقۇغۇ-
چىلىرى بىرلىكتە شېئىر ئوقۇدى. (بۇ شېـئىر گومىنداڭ-
نىڭ دۆلەت شېئىرى ئىكەن). ئۇنىڭدىن كېيىن، ھەممە
ئادەم يالاڭباشتاق بولسۇن دەپ ئاخۇنۇملارنىڭمۇ سەللە-
سىنى ئالغۇزۇپ، جوزا ئۈستىگە قويدۇردى. ئاندىن ھەممە
كىشى رەسىمگە باش ئېگىپ تازىم قىلسۇن دەپ ئېلان
قىلدى. ئاخۇنۇملار بۇ سۆزنى دەرھال رەت قىلىپ، سەل-
لىسىنى بېشىغا كىيىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ ئەھ-
ۋالنى كۆرگەن دوتەي، ئامباللار رەسىمگە تازىم قىلىشنى
قايتا-قايتا تەكىتلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاخۇنۇملارنىڭ
غۇلغۇلا قىلىشى ۋە «بىز ھەرگىز بۇتقا باش ئۇرمايمىز»
دەپ غەزەبلىنىش ۋارقىراشلىرىدا قاراپ، كەيپىياتنىڭ يا-
مانلىشىپ، پاتىپاراق يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، مەجلىس-
نىڭ كېيىنكى كۈنتەرتىپىگە ئۆتتى ۋە دوتەي سۆزگە

بىللە، بۇندىن كېيىن دىنىي مەھكىمىنىڭ شەرىئەت ئىشلى-
رىنى كۆچەيتىپ، ھەر بازار كۈنىدە (ئۈرچاغلاردا ھەرپەي-
شەنبە، شەنبە كۈنلىرى يېڭىشەھەر، كوناشەھەردە ئايرىم-
ئايرىم بازار بولاتتى) مەھكىمە ئاخۇنلىرى، شەيخۇل
ئىسلاملارنى كۆپرەك قاتناشتۇرۇپ (ئەمەلىيەتتە 30—40
تەك شەيخۇل ئىسلام ئىككى سەپ بولۇپ ئالدىدا ماڭاتتى.)
چوڭ رەستىلەرنى ئايلىنىپ تەشۋىق قىلىپ، ئېھتىزاپقا چە-
قىشنى تېخىمۇ كۆچەيتىش لازىم. (ئېھتىزاپ: دىنىي شەرى-
ئەتكە ئۇيغۇن بولمىغان ئىشلارنى چەكلەش، جىڭ، تو-
رۇزلارنى، ئۆلچەملەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈش، يۈزى ئوچۇق،
ھاياسىز ئاياللارنى چەكلەش ۋە زەھەرلىك ئىچىملىك،
چېكىملىكلەرنى، مەسلەرنى، ئوغرى، قىمارۋازلارنى چەك-
لەشتىن ئىبارەت.) بۇ ئىشقا ھەرگىز سەل قاراشقا بول-
مايدۇ. ئىككىنچى ئىش: بۇندىن كېيىن ئاتاقلىق ئاخۇ-
نۇملاردىن 40 كىشى يىغىلىپ، ھەرچارشەنبە كۈنى مەزكۇر
باغدا قۇرئاننى، سەھەۋۇل بۇخارىنى تامام قىلىپ دۇئا-
تەلەپ قىلىشنى يولغا قويۇشىمىز، دىنىي ئىسلامنىڭ تېخى-
مۇ كۈچ- قۇدرەت تېپىشىنى، يۇرتنىڭ تىنچ - ئامان بو-
لۇشى، كىشىلەرنىڭ ھايالىق، دىيانەتلىك بولۇشىنى، ھۆ-
كۈمەتنىڭ ئادىل، ئىنساپلىق بولۇشىنى تىلەپ دۇئا قىلى-
شىمىز لازىم.- دېگەنلەردىن ئىبارەت. دۇئا - تەلەپ كۆ-

نۇرغۇن جوزا— ئورۇندۇقلار سۇنۇپ پاراكەندە بولدى.
بۇ پاتىپاراقچىلىق تەخمىنەن بىر سائەتتىن كۆپرەك دا-
ۋام قىلغاچقا، ئاخىرى ئۇلار دەرۋازىنى ئېچىۋېتىشكە مەج-
بۇر بولدى.

يۇقىرىقى ۋەقەدىن بىرنەچچە كۈن كېيىن، خوتەندىكى
داڭلىق ئاخۇنۇم ۋە بايلاردىن بولۇپ 50—60 كىشى بىز-
نىڭ باغ هويلىمىزغا يىغىلدى. (بىزنىڭ باغ ھەزرەت
سۇلتان مازارىدا بولۇپ، خوتەن بويىچە داڭلىق باغ ئىدى.
ھازىرمۇ كىشىلەر بۇ باغنىڭ تەرىپىنى قىلىشىدۇ.) ئۇلار
شۇتاگدا ئېچىلغان يىغىن ۋە يالاڭباشتاق بولۇپ رەسىم-
گە (بۇتقا) باش ئۇرۇشقا مەجبۇرلاش، جۈمەنى يەكشەن-
بىگە ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئىسلام دىنىغا زىت ئىشلار
توغرىسىدا قاتتىق غەزەپلىنىپ پىكىر قىلىشتى. ئېسىمدە
قېلىشىچە، ئۇلارنىڭ قىلىشقان سۆزلىرىنىڭ مەزمۇنى تۆۋەن-
دىكىچە: يېڭى جاڭجۈك (جىڭ شۇرېننى دېمەكچى) تەخت-
گە چىققاندىن كېيىن، بىزنىڭ دىنىمىزنى يوقىتىشنى قەست-
لەپتۇ. بۇ كاپىرلار بىزنى بۇتقا باش ئۇرۇشقا مەجبۇرلاپ،
ئۇلۇغ جۈمە نامىزىنى يەكشەنبە كۈنى ئوقۇشقا ئۆزگەر-
تىشكە بۇيرۇق قىلدى. بىز قەتئىي تۈردە ئۇلارنىڭ بۇ-
خىل رەزىللىكلىرىگە قارشى تۇرۇپ، دىنىي شەرىئىتىمىزنى
جان پىدالىق بىلەن قوغدىشىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن

ئەپەندىم، ئەبەيدۇللا ئەپەندىم ۋە مېنىڭ دادام توختى مەممەت شېيىخ قاتارلىق 40 تىن ئارتۇق كىشى ئىدى.

بۇ دۇئا-تەلەپ قىش - ياز توختىماي ئىككى يىل داۋام قىلىندى. بەزىدە ناھىيىلەردىنمۇ بايلار ۋە ئاخۇنۇملار كېلىپ قاتناشتى.

1931- يىلى باھار مەزگىلىدە قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭنىڭ خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەزكۇر قوزغىلاڭنى قوللاش يۈزىسىدىن بىر پارچە تەبرىكنامە يېزىپ ئەۋەتمەكچى بولدى. مەممەت شېيىخ مۇپتى بىلەن ئىمىراپىل داموللام مەسئۇل بولۇپ بىر پارچە تەبرىكخەت يېزىپ چىقتى. خەت پۈتكەندىن كېيىن، ئىمىراپىل داموللام كۆپچىلىككە ئوقۇپ بەردى. ئاندىن كېيىن ھەممە كىشى قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپ قول قويدى. مەھكىمە ئاخۇنلىرى موھۇر باستى. خەتنىڭ مېنىڭ ئېسىمدە قالغان ئاساسلىق مەزمۇنى: غوجا نىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى قۇمۇل ئىسلام قوزغىلىڭىنى قوللاپ قارشى ئالىمىز. خوتەنگە تېزرەك يېتىپ كېلىشلىرىنى ئارزۇ قىلىپ تىلەيمىز. سىلەر بىز تەرەپكە يېتىپلا كەلگەندە، بىزلەرمۇ بۇ تەرەپتىن قوزغىلىپ سىلەرگە مەدەت بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەترەتلىرىدە بولىمىز. جانابلىرى بىلەن شەھەر تالاشمايمىز دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەتنى مەخسۇس كىشى ئارقىلىق

نەدىكى ئاش-تاماق، چىقىملارنى شەھەر، يېزىلاردىكى
چوڭ بايلار (اوپ، قاراقاشتىكى بەزى چوڭ بايلارمۇ
قاتناشقان) ئۆز ئىلكىدىن ئۈستىگە ئېلىپ، شۇكۈندىن باش-
لاپلا نەق پۇل، ئاشلىق، قوي، كالا قاتارلىقلارنى يار-
دەم قىلىشتى. بۇ ئىقتىسادىي ئىشلارنى تىزىملاپ باشقۇ-
رۇشقا مۇھەممەت شېرىپ مۇپتى قاتارلىق كىشىلەر مەس-
ئۇل بولدى. زاپخوز ئوقتا سەيدى بەگ مەسئۇل بولدى.
ئاشپەزلىككە رېھىمجان تەيىنلەندى. شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ
باغ هويلىدا ھەر چارشەنبە كۈنى دۇئا-تەلەپ قىلىش
باشلىنىپ كەتتى. ئېسىمدە قېلىشىچە، بۇ دۇئا-تەلەپكە قات-
ناشقانلارنىڭ ئىسىملىكى تۆۋەندىكىچە: مەتشېرىپ مۇپتى،
ئەمەت خاتىپ، ئىسراپىل داموللام، مەنسۇر داموللام،
مەمتىلى داموللام، سەيپۇللا مەۋلىۋى، توختى ئاخۇن دامول-
لام، ئەخمەت توختى ئەلەم، مەمتىمىن مۇپتى، نىياز
قازىم (چۈيۈن)، نىياز قازىم (خارىت)، مەتسالى مۇپتى،
ھوشۇر نىياز مۇپتى، جاپپار مۇپتى، غوپۇر رەئىس، مەمەت-
ئېلى ئاخۇنۇم (گۇما)، داۋۇت داموللام، ئەلا داموللام،
سەمەندەر ھاجىم، غاپپار ھاجىم، ئەمەت ھاجىم، ئەمەر
قارىم، ئىمنايەت قارىم، مەمەتشا قارىم، نۇراخۇنۇم (مەك-
تەپخون) ئىسمايىل قارىم، نۇراخۇنۇم (ئىمام)، نىزا-
مىدىن ئاخۇنۇم، قاسىم ئاخۇنۇم، ھۈسەيىن ھاجىم، قاسىم

4

خوتەن شەھرىدە قەدىمىي
ساقلىنىپ كەلگەن چوڭ
يادىكارلىقلار

ئابدۇقادىر مۇھەممەدى

ئەۋەتىش كېرەكمۇ ياكى سودىگەرلەر ئارقىلىق ئەۋەتىش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىنى غۇلجىدىلا قىلىشقا تېگىشلىكمىنى ئاڭلىغانى-دىم. كىم ئارقىلىق ئەۋەتكەنلىكىنى بىلەلمىدىم. دۇئا-تەلەپ يەنىلا داۋاملىشىۋەردى.

1933- يىلى 2- ئاينىڭ 17- كۈنى (سەيشەنبە) قا-راقاش ناھىيىسىدە مۇھەممەت ئىمىن داموللام باشچىلىقى-دا قوزغىلاڭ بولغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېز-لىكىدە خوتەنگە يېتىپ كەلدى. ئەتىسى چارشەنبە كۈنى دۇئا-تەلەپكە يىغىلىدىغانلار يىغىلمىدى. شۇنىڭدىن باش-لاپ بۇ دۇئا-تەلەپ توختىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى، يەنى سەبۇتىللا مەۋلىۋى قاتارلىق كىشىلەر قوزغىلاڭغا قات-نىشىپ كەتتى. خوتەندىكى ئاخۇنۇملارنىڭ دۇئا-تەلەپ پائالىيىتى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. ئىسلام قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، دوتەيىنىڭ سۆزىنى خاتا تەرجى-مە قىلغان تەرجىمان باۋۇدۇن بەگ ئىسلامچىلار تەرىپى-دىن ئېتىۋېتىلدى.

تۇردى، كونا بۇتخانىلارنى چېقىپ ئورنىغا مەسچىت-جامەلەرنى (ھازىرقى جامە ئەمەس) بىنا قىلدى. شەھەر ئىچىگە چوڭ بىر سېپىل سوقتۇرۇپ، سېپىلنىڭ تۆت تەرىپىگە تۆت دەرۋازا بېكىتتى ۋە بۇ دەرۋازىلارغا ئىسىم قويۇپ شەرق تەرىپىنى سۇ دەرۋازىسى، غەرب تەرىپىنى قىزدىق دەرۋازىسى، شىمال تەرىپىنى ھېيتكار دەرۋازىسى، جەنۇب تەرىپىنى گۈجان دەرۋازىسى دەپ ئاتىدى.

گۈجان دەرۋازىسىدا «قەلەندەرخانا» دەيدىغان بىر ئورۇن قۇرۇپ، شەھەردىكى پۈتۈن ئاجىز-ئورۇق، تىزىلخوتۇن، يېتىم، يېتىمچەلەرنى يىغىپ ئۆشرە-زاكات بىلەن باقتى. بۇ «قەلەندەرخانا» دېگەن نام ھازىرمۇ مەۋجۇت. سېپىل ۋە دەرۋازىلار گەرچە ئاللىقاچان يىقىلىپ يوقالغان بولسىمۇ، بۇ تۆت دەرۋازىنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. شۇنداقلا كونا شەھەرنىڭ چوڭراق رەستىلىرى شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

1865-يىلى ياقۇپ بەدۆلەت خوتەنگە بېسىپ كېلىپ ھەزرەت ھاجىم ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن، خوتەن شەھىرىنىڭ قىياپىتىنى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەنگە قويغان ۋالىيسى نىياز ھېكىم بەگ خەلققە دەھشەتلىك زۇلۇم قىلىش ئارقىلىق خوتەن شەھەر ئەتراپىدىكى مازار ۋە جامەلەرنى قايتا بىنا قىل-

خوتەن شەھىرىدە قەدىمدىن ساقلىنىپ كەلگەن چوڭ يادىكارلىقلار

خوتەن شەھىرىدە قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئاتىلىپ كەلگەن يەر ناملىرى، باغلار، داڭلىق جايلار بار بولۇپ، بۇنىڭ ئاتىلىش سەۋەبىنى ناھايىتى ئاز ساندىكى كىشىلەر بىلسىمۇ، كۆپىنچە كىشىلەر بىلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن بۇ ماتېرىيالدا بەزى داڭلىق يادىكارلىقلار، يەر ناملىرى توغرىسىدا خەلققە بىلگەنلىرىمنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن:

1- تۆت چوڭ دەرۋازا (گۈجان دەرۋازا، ھېيتكار دەرۋازا ، سۇ دەرۋازا، قىزىق دەرۋازا)نىڭ كېلىپ چىقىشى

1859-يىلى قاراقاشتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خوتەنگە بېسىپ كەلگەن ھەبىبۇللا ھاجى (ھەزرەت ھاجىم ياكى ھاجى پاششاھىم دېيىلىدۇ) خوتەن شەھىرىدىكى مانجۇلارنى يوقىتىپ، ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرغاندىن كېيىنكى ئۈچ يېرىم يىللىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش جەريانىدا خوتەن شەھىرىنىڭ قىياپىتىنى خېلى ئۆزگەرتتى. ئايرىم ھۆكۈمەت ئوردىلىرى، سېپىل (ھازىرقى سېپىل ئەمەس) مۇنارىلەر سوق-

خوجا كالان دېگەن بۇ كىشى خوتەنگە مىلادى 1400-يىلى كەلگەن.

3. ھەزرەت سۇلتان مازار: بۇ مازار كونا شەھەر رەستە-بازارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ، سۇلتانىم دېگەن كىشى نەمەنگەندىن 944-مىلادىيەدە خوتەنگە كېلىپ بۇ مازارنى بىنا قىلغان. بۇلار ئەسلى يەتتە كىشى (يەتتە ئاتا) بولۇپ بىرلىكتە كەلگەن. بۇلار: ① سۇلتان ئەبۇسەئىد قوچقار ئاتا، ② ئىچىن ئاتا، ③ مۇقىم ئاتا، ④ ناسىر ئاتا، ⑤ چوغلۇق ئاتا، ⑥ ھېلىم ئاتا، ⑦ قارا ساقال ئاتا. بۇلار تەرىقەت تارقاتقۇچىلار بولۇپ، ئالتە ئاتا خوتەن شەھەر ئىچىگە ئورۇنلاشقان. ھېلىم ئاتا لوپ تەۋەلىكىگە ئورۇنلاشقان. بۇ مازارنىڭ تەزكىرىسىنى ئەخمەت توختى ئەلەم ئېلىۋېلىپ يوقىتىۋەتكەنلىكتىن، ھازىر ئۇ تەزكىرە يوق. سۇلتان مازارنىڭ شەيخلىرىنىڭ ۋارىسلىرىدىن مەمتىمىن توختى بولغاچقا، مۇشۇ كىشىنىڭ بايانلىرىدىن پايدىلاندىم. بۇ مازارغا نىياز ھېكىم بەگ 1863-يىللىرى قايتا ئىشلىگەن بولۇپ، 1000مو ئەتراپىدا ۋەخپى قىلىنغان. بۇ ۋەخپى يەرلەر لوپ، خوتەن، قاراقاش ناھىيىلىرىدە ئىدى.

4. ئەسكەر مازار: 1863-يىلى ياقۇپ بەدۆلەت خوتەنگە كېلىپ ھەزرەت ھاجىمنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ

دۇردى، ئۇلارنىڭ مەشھۇرراقلىرى :

1. ئالتۇن مازار : بۇ مازار قەدىمكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلار دەۋرىدە ئۆلگەن پادىشاھلارنىڭ قەبرىستانلىقى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 12 پادىشاھ، 21 شاھزادە، يەتتە نەپەر پادىشاھ ئاياللىرى — خانىش — ئاغىچىلارنىڭ قەبرىلىرى بار ئىدى. بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ تۇغقانلىرىدىن خوجا كالان دېگەن كىشىنىڭ بۇ مازاردا تۇرغانلىقى ئىسپاتلانغان.

قەدىمدىن تارتىپ بىر چوڭ كىشى تۇرغان جاينى «ئالتۇنلۇق قۇم» دەپ ئاتايدىغان ئادەت بولغاچقا، بۇ مازار «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتالغان .

2. خوجا كالان مازار: بۇ مازاردا خوجا پادىشاھ، خوجا ئىسھاق ۋە ئەھلى تەرىقەتلەردىن مەۋلانە شەمسىددىن غوجامنىڭ خەلىپىسى شادى غوجام ۋە خوجا كالانلارنىڭ قەبرىسى بار ئىدى.

خوجا كالان دېگەن كىشىنىڭ كىملىكى توغرىسىدا مۇنداق ئىككى خىل پىكىر بار: ① بەزىلەر خوجا كالان دېگەن كىشى ئاپپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى دەيدۇ. ② يەنە بەزىلەر، خوجا كالان ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىسى دەيدۇ. لېكىن بىزگە ئېنىق بولغىنى شۇكى، ئاپپاق خوجا بىلەن ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار.

بۇ ياغاچلارنى يونۇپ، رەندىلىگەن يەردە ھەددى-ھېسابسىز تارشىلار قالاتتى، ئۇ يەرنى «تارشىلىق لەڭگەر» دەپ ئاتىغان. بۇ جاي ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. يېقىنقى يىللارغىچىلا بۇ يەرلەرنى ئازراق كولىسىلا تارشىلار چىقىپ تۇرغان. تارشىلىق لەڭگەر ۋە جامەگە 126 يىل بولدى. بۇ جامە خوتەن شەھىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ، چوڭ ئاسارە-ئەتىقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

شەھەر ئىچىدىكى تۆت چوڭ كۆل

1. ئالتۇندىكى چوڭ كۆل. نىيازھېكىم بەگ ئالتۇن مازارلىقىنى قايتا ئىشلىگەن چاغدا، بىر كۆل كولاش ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ، بۇ كۆلنى كولىغان. ھازىر تىندۇرۇلۇپ كەتتى.

2. گۇجان دەرۋازىسىدىكى چوڭ كۆل. بۇ كۆلنىڭ ئەسلى ئورنى تۆت ئەترابىدا بولۇپ، دەھبۇسلار كولىغان. ليۇجىنتاڭنىڭ ئەمەلدارى دۇكدارىن خوتەنگە كەلگەندە، ياقىپ بىندۇلەت ۋە ھەزرەت ھاجىغا خىزمەت قىلغانلارنى تۇتۇپ سولىغان. بۇ كۆلنى ئەنە شۇلارغا كولاتقان. بۇ كۆلنىڭ ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك پارتكوم ئورنىدا. 1970-يىلى تىندۇرۇۋەتتى.

3. قىزدىق دەرۋازىدىكى چوڭ كۆل. بۇ كۆلنىڭ ئو-

ئۇرۇق-تۇغقانلىرىدىن 40 نەپەر كىشىنى قۇدۇققا تاشلاپ كۆمگەن. شۇڭا بۇ جاي ئەسكەر مازار دەپ ئاتالغان.

خوتەن شەھىرىدىكى چوڭ جامە توغرىسىدا

خوتەن شەھىرىدە ھازىر بار بولغان ئۇ جامەنىڭ داڭقى شىنجاڭدىلا ئەمەس، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مەملە-كەتلەردىمۇ بار. بۇ جامە ياسىلىشىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، كۆر-كەملىكى، چوڭلۇقى بىلەن مەشھۇر.

بۇ جامەنى 1863-يىلى نىياز ھېكىم بەگ سالدۇرغان بولۇپ، جامەنىڭ ياغاچلىرى خوتەن شەھەردىن ئىككى كۈنلۈك يىراقلىقتىكى جاڭگالدىن كەلتۈرۈلگەن. ياغاچلار-نىڭ رەندىلەپ ياسىلىشى ئالاھىدە ۋە ئىنتايىن يوغان، بۇنىڭدىن يۈز نەچچە يىللار ئىلگىرىكى دەۋردە قاتناش جەھەتتىكى قۇلايسىز ئەھۋال خەلقنى تېخىمۇ قاقشاتقان. نىياز ھېكىم بەگ خەلققە ياغاچنى كېسىپ، شۇ جايدا رەن-دىلەپ تەييارلاپ، ئاندىن شەھەرگە ئېلىپ كېلىشكە ھاشار تۇيغان. ياغاچلار ئىنتايىن چوڭ توغراق ياغاچلىرى بولغانلىقتىن، بىر دانە ياغاچنى 30 ئادەم كۆتۈرۈپ تۆت كۈندە خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن. ھاشارغا مەسئۇل بولغان ئەمەلدارلار ۋە دوغىلار يول ئازا-بىدىن قورقۇپ ياغاچ تۆپىسىگە مىنىپ ئولتۇرۇپ، ياغاچ كۆتەرگەن خەلقنى ئۇرۇپ تېز مېڭىشقا مەجبۇر قىلغان.

رۇشانىق ئاراقاشلىق تارىخان غوجا دېگەن كىشى باشچىلى-
قىدا بىر قانچە غوجىلار ئادەم توپلاپ ھەزرەت ھاجىغا
قارشى قوزغالماقچى بولىدۇ. لېكىن، بۇ ھەرىكەت پاش بو-
لۇپ قېلىپ، ھەزرەت ھاجى بىلىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
ھەزرەت ھاجى بۇ غوجىلاردىن 48 نەپىرىنى مۇشۇ قۇدۇققا
تاشلايدۇ. خوتەنگە ياقۇپ بەدۆلەت كېلىپ ھەزرەت ھاجى
ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن، ھەزرەت ھاجى ئەۋلادى-
دىن ۋە ئەمەلدارلىرىدىن 80 دىن ئارتۇق كىشىنى يەنە
شۇ قۇدۇققا تاشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ جاي ئەسكەر
مازار دەپ ئاتالغان.

شەھەر ئەتراپىدىكى چوڭ باغلار

خوتەن شەھىرىدە بىر نەچچە داڭلىق باغلار بولۇپ،
بۇ باغلارنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ ئاتىلىپ كەلمەك-
تە. بۇ داڭلىق باغلار: گۈلباغ، ناۋاغ، شورباغ، تامباغ،
شامالباغدىن ئىبارەت. بۇ باغلارنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ
ئۆك قول ۋەزىرى مىرزا ئابابەكرى دېگەن كىشى 16-ئەسىر-
دە بىنا قىلدۇرغان. مىرزا ئابابەكرى زالىملىقتا ئۇچىغا
چىققان ئادەم بولغانلىقتىن، دەرياغا سۇ كۆپ كەلگەندە سۇ
تاماشاسى قىلىش ئۈچۈن ياسىغان. ناۋاغ داڭلىق قىزىل
گۈللۈك باغ بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا مىرزا ئابابەكرىنىڭ
بىر نەچچە خوتۇنلىرى بار بولۇپ، ھەر بىر باغ بىر

مۇمىي چوڭلۇقى 800كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ كۆلنى تۇرسۇن قېيىزى بەگ دېگەن كىشى 1800-يىلى قازدۇرغان. بۇ كۆل ھازىرمۇ مەۋجۇت.

4. كونا يامۇل (ھازىرقى ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارىسىنىڭ) يان تەرىپىدىكى چوڭ كۆل. بۇ كۆلنىڭ چوڭلۇقىمۇ 800كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ھەزرەت ھاجىم خوتەندە ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرىدە مۇشۇ كۆلنى كولايدىغان جاينىڭ ئالدى ئەسكەرخانا، يان تەرىپى مەدرىسە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كۆلنى كولاشنى زۆرۈر دەپ بىلىپ كولىغان. بۇ كۆل 1859-يىلدىن كېيىن قېزىلغان. ھازىر تىندۇرۇلۇپ يوقاپ كەتتى.

ئەسكەرخانا

ئەسكەرخانىنىڭ ئورنى — ھازىرقى سۇ ئىدارىسى ۋە كونا تۈسەن گۇڭسى قىلىغان جاي، يەنى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا ئۆلگەنلەر ئۈچۈن مۇنار ياسالغان جاي بولۇپ، 1940-يىلىغىچە كونا يامۇل دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. 1940-يىلدىن كېيىن تۈسەن گۇڭسى قىلىندى. 1950-يىلى «خۇيچېڭبۇ» دەپ ئاتالغان. بۇ يەر يەنە «ئەسكەر مازار»مۇ دېيىلىدۇ. ئەسكەر مازار دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئەسلى بۇ ئەسكەرخانىدا چوڭقۇر بىر قۇدۇق بولۇپ، ھەزرەت ھاجىم دەۋرىدە خوتەندە تۇ-

بەزىلەرنىڭ قولىغا، بويىنغا «تاۋۇن» ئىسىملىك چوڭ-
لۇقى ئالمىدەك كېلىدىغان بىر قىزىل ئۆسمە پەيدا بولى-
دىكەن. بۇ كېسەلنى ئادەتتە «ۋابا»، «چۇما» دەپ ئا-
تايدۇ. «تاۋۇن» دېگەن كېسەلگە گىرىپتار بولغانلاردۇ نا-
ھايىتى تېزلا ئۈزۈلۈپ كەتكەن. بۇ ۋەقە شۇ زامانلاردا
ياۋروپاغا ئاڭلانغاندا، ياۋروپادىن ئەنگلىيە، فرانسىيە،
گېرمانىيە، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن بىر پىروپىلاك-
تىكا ئەترىتى (ئالدىنى ئېلىش ئەترىتى) كېلىپ، قەش-
قەرگىچە كەلگەن بولسىمۇ، خوتەنگە كېلىشتىن قورقۇپ قايى-
تىپ كەتكەن. بۇ ئاغرىق- سىلاق ۋەقەسى خوتەندىكى كەڭ
ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە تارىخ بەلگىسى بولۇپ كۆرسىتىلى-
دۇ. مەسىلەن: ئاغرىق- سىلاقتا تۇغۇلغان، ئاغرىق- سى-
لاقتا پالانى ياشتا ئىدى دېيىشىدۇ، بۇ ۋەقەگە بۇ يىل
77 يىل بولدى.

2. 1920-يىللىرى ئەتراپىدا خوتەن كونا شەھەر چا-
سۇدىكى ئەنجان سارىيىغا ئوت تۇتىشىپ كېتىپ، ئۆچۈرەل-
مەي ئون كۈن كۆيگەن. خوتەن كونا شەھەر شۇ قېتىملىق
ئوت ئاپىتىدە پۈتۈنلەي كۆيۈپ تۈگىگەن. قېرى- چۈرى،
كىچىك باللار بولۇپ 60 تىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن.
نەچچە يۈزلىگەن ئائىلە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان.

3. 1929-يىلى يۇرۇڭقاش دەرياسى تېشىپ كېتىپ،

ئايالى ئۈچۈن سېلىنغان دېگەن گەپلەرمۇ بار.

خوتەندە يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر توغرىسىدا

1. مىلادى 1908-يىلى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە تارقالغان ئاغرىق- سىلاق سەككىز يىل داۋام قىلغان چوڭ ھادىسە بولۇپ، پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلانغان. بۇ كېسەل دەسلەپ كېرىيەدىن باشلانغان بولۇپ، بوغاز لەڭگەردىن بىر تاغلىق ئادەمنىڭ كېسەل بولغان بىر داۋىغىنى ئېكىلىپ سېتىشى بىلەن باشلانغان. ئاۋۋال بوغاز لەڭگەردىن باشلىنىپ، كېيىن كېرىيەگە تارالغان. شۇ چاغدىكى ئەھۋالىنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، كېرىيە ناھىيىسىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، چىرىيە، لوپ ۋە خوتەنگىچە كېڭىيىپ يېتىپ كەلگەن. خوتەن ناھىيىسىدىمۇ 60 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا شۇ چاغلاردا زىكىر قىلىنغان. نۇرغۇن ئۆيلەر مال- دۇنيالىرى بىلەن ئىگىسىز قالغان، نۇرغۇن ئادەملەر قېچىپ باشقا يۇرتلارغا كەتكەن. بۇ كېسەل بىر ئائىلىدە بىر ئادەمگە يۇقسا، 24 سائەت ئىچىدە بىر ئائىلىلىك ئادەمنىڭ ھەممىسىگە يۇققان. بۇ كېسەلنىڭ ئالامەتلىرى ئاساسەن كېسەل يۇققان ئادەم دەسلەپ قىزىپ، پۈتۈن بەدەن چوغۇلدا يىدىكەن. ئۆپكىدىن قارامتۇل قان كېلىدىكەن ۋە شۇ چاغدىلا ئۆلۈپ كېتىدىكەن. يەنە

5

خوتەن ئىسلام قوزغىلىڭى توغرىسىدا

ھاجى ئابدۇلھەمىت يۇسۇپ

ئابدۇرشىت ھاجى

ئابدۇقادىر مۇھەممەدى

ئىلچى دەرياسىغا سۇ ھەددىدىن ئارتۇق كېلىپ، ئارال، شا-
مالباغ، ئاراكەنتە، ئىگەچى قاتارلىق جايلارنى پۈتۈنلەي
سۇ بېسىپ زور ۋەيرانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان. زىرا-
ئەتلەر پۈتۈنلەي ئېقىپ كەتكەن.

تۇرغان ۋە ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشقان سىياسىي، ئىقتىسا-
دىي، ئىجتىمائىي مىللىي زۇلۇم ۋە ئىستىبداتلىقنىڭ ھەد-
دىدىن ئېشىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ چىدىغۇسىز دەرىجىگە
يېتىپ بارغانلىقىدىن ئىبارەت.

1. ئىسلام قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىدىكى سەۋەبلەر ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

خوتەن رايونىدا يۈز بەرگەن ئىسلام قوزغىلىڭى يەككە-يېگانە ئەھۋال بولماستىن، پۈتۈن مەملىكەت ۋە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. يەنى پۈتۈن مەملىكەت، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئومۇمىي خەلق ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى. يېقىنقى زامان تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدىكى يىللاردىكى مەزگىللەردە تەۋرەپ قالغان چىرىك مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى قالدۇق ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان يۈەن داخۇا، ياڭزېڭشىن، جىڭشۇرېن دېگەنلەر تېخىمۇ غالجىرلىشىپ، شىنجاڭ خەلقى ئۈستىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مىللىي زۇلۇمنى كۈچەيتتى. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈستىدىن زورلۇق-زومبۇلۇق يۈرگۈزۈپ، مىللىي كەمسىتىش يولىغا قويدى. ئۇيغۇرلارنى «چەنتۇ»، «سەگكۇ»،

1933-يىلى خوتەندە يۈز بەرگەن ئىسلام قوزغىلىڭى ھەققىدە ئەسلىمە

1933-يىلى خوتەندە يۈز بەرگەن ئىسلام قوزغىلىڭى قىسقىغىنە بىر يېرىم يىل (1933-يىلى 2-ئاينىڭ 17-كۈنىدىن 1934-يىلى 6-ئاينىڭ 23-كۈنىگىچە) داۋام قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەمەلىي ئىشتالىيىتى پۈتۈن ۋىلايەتكە ئومۇملىشىپلا قالماستىن، بەلكى يەركەن، يېڭىسار ۋە قەشقەرغىچە يېيىلىپ بارغان. بۇ ۋەقەنىڭ ئۆتمۈش جەريانى ۋە سىياسىي مەنزىرىسى ھازىر خوتەن شەھىرىدە ھايات ياشاۋاتقان 60 ياشتىن يۇقىرى مەرىپەتپەرۋەر پېشقەدەم كىشىلەرنىڭ ئېسىدە (خاتىرىسىدە) ھازىرمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئىسلام قوزغىلىڭى پارتلاپلا بىر نەچچە كۈن ئىچىدە پۈتۈن ۋىلايەتكە كېڭىيىپ كېتىشى ھەمدە ئۇنىڭغا دېھقانلار ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ كەڭ كۆلەمدە قاتنىشىپ، تېزلا ۋاقىت ئىچىدە ئومۇمىي خەلق ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ كېتىشىدىن قارىغاندا، بۇ ۋەقە ھەرگىزمۇ تاسادىپىي، ئىستىخىيىلىك ھالدا ياكى بىر قانچە كىشىنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن ۋە ياكى نۇقۇل دىنىي تەسىردىن كېلىپ چىققان قوزغىلاڭ بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تۈپ سەۋەبى يەنىلا شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولۇپ،

بېلدۈرۈش، ئوت قويۇش ھادىسىلىرى كۈنسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن خەلق ئىچىدە «بېيجىڭدىكى خان ئاغدۇرۇلۇپتۇ»، «قومۇل بۇزۇلۇپتۇ»، «ئىلىدا سوقۇش بارمىش» دېگەنگە ئوخشاش ھەرخىل مىش-مىش گەپلەر كۆپىيىپ كەتتى. ھۆكۈمەتمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى. ئەسكەر تۇتۇش ئارقىلىق ھەربىي-ساقچىلارنى كۆپەيتىش، ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىش ئارقىلىق خەلقنى كونترول قىلىش ۋە بېسىقتۇرۇشنى كۈچەيتتى. بولۇپمۇ ھۆكۈمەت دىنىي ساھەدىكى موللا، ئاخۇنلاردىن گۇمانلىنىپ، ئۇلارغا قاتتىق قوللۇق ۋاستىلارنى قوللىنىپ، بېسىمنى كۈچەيتتى. دىنىي ساھە ئىچىدىكى موللا-ئۆلىمالار ئېغىر خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقىنى ھېس قىلىشتى. ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى.

ئەينى ۋاقىتتا مەركىزىي ھۆكۈمەت جۇڭگو-ياپون سوقۇشى ۋە ئىچكى ئۇرۇش بىلەن بەنت بولۇپ كېتىپ، شىنجاڭ ئىشلىرىغا كۈچ چىقىرالمايدىغان، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى قومۇل سوقۇشى بىلەن بەنت بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا يېتىشىپ بولالمايدىغان، خوتەن يەرلىك ھۆكۈمىتى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە چىرىكلىشىپ لەگشىپ قالغان، قوراللىق كۈچى بىرنەچچە يۈزدىن ئاشالمايدىغان ئاجىز ھەم ئىقتىدارسىز ئەھۋالدا ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى

«شۇگنۇ»، قىرغىز، قازاق قاتارلىق قېرىنداشلارنى «توپى-
دەپ ھاقارەتلىدى. ھەر قايسى ناھىيىلەردىكى مەنچىلىك
ئەمەلدارلىرىنىڭ دۇنيا، بايلىق پەرەستلىك نەپسى بارغان-
سېرى يوغىناپ، پۈتۈن خىيالى ئالتۇن، كۈمۈش توپلاش،
كۈندىلىك تۇرمۇشى ئەپيۇن چېكىش، ئەيشى-ئىشرەت، كەيپ-
ساپا بىلەن بولۇپ كېتىپ، يۇرت ئىشلىرىنى ۋاڭ، گۇڭ،
بەگ، دوغىلارغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، ئۇلارغا ھېچقانداق چەك
قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى كۈندىن-
كۈنگە چىرىكلىشىپ، ھەربىي ۋە مالىيە كۈچى كۆپ ئاجىزلاپ
كەتتى.

سىياسىي جەھەتتە مىللىي زۇلۇم، مالىي كەمسىتىش
كۈچەيدى، خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ-سېلىق، باج، ھاشار،
ئەسكەر ئېلىش كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ، خەلقنىڭ ئىن-
سانىي ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدىغان، خەلق
ئۈستىدىكى زۇلۇم تاقەت قىلىپ بولمايدىغان دەرىجىگە
يەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە جەمئىيەتتە جازانىخورلۇق، گۆرە-
كەشلىك، قىمارۋازلىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق ئەۋج ئېلىپ
كەتتى. ناھەقچىلىققا ۋە زۇلۇمغا قارشى تۇرغانلارنى ۋەھ-
شىلەرچە باستۇردى. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدە زۇلۇمغا
قارشى ئىستىخىيىلىك ھالدا جېدەل-ماجىرا چىقىرىش، ھۆ-
كۈمەت ئەمەلدارلىرىغا ئۆچمەنلىك ۋە غەزەپ-نەپرەت

ئەمەلگە ئېشىشىنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلدى دەپ قاراپ، قەشقەردە ئوقۇۋاتقان ئىنىسى نۇرمەھەممەت مەخسۇمنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قوزغىلاڭنىڭ قوللىغۇچىلىرىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى 50 كىشى يىغىلىپ، قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپا ئەزالىرىنى سايلاپ چىقىش بىلەن بىرگە ئىش تەقسىم قىلىشىپ، تەييارلىق خىزمەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ.

قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپا ئەزالىرى تۆۋەندىكى 11 كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ.

1- مەھەممەتئىمىن داموللا (ئانىسى خوتەندىن، ئاتىسى لوپ ناھىيىسىدىن).

2- ئابدۇللا مەخسۇم (مەھەممەتئىمىن داموللىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى).

3- نۇرمەھەممەت مەخسۇم (مەھەممەتئىمىن داموللىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى).

4- مەھەممەتنىياز ئەلەم (قاراقاش ناھىيىسىنىڭ بىرىنچى ئەلەمى).

5- سابىت داموللا (قەشقەر ئاتۇشلۇق).

6- قۇربانەللا داموللا (قاراقاشلىق).

7- ئىسمايىل داموللا (قاراقاشلىق).

8- روزى مەھەممەت داموللا (قاراقاشنىڭ مۇپتىسى).

جەمئىيەت ئەھۋالىنى بىر قەدەر ياخشى چۈشىنەلەيدىغا
دىنىي ساھەدىكى زىيالىيلاردىن قاراقاش ناھىيىسىدە تۇرۇش
لۇق مەھەممەتئىمىن داموللا ۋە ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئىنىلى
ردىن ئابدۇللا مەخسۇم، نۇر مۇھەممەت مەخسۇم ۋە سۇبۇ
تۇللا مەخسۇم، ئامال داموللا قاتارلىق كىشىلەر مەملىكىت
مىزنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئىچكى، تاشقى ۋەزىيىتىنى ۋە خەلق
نىڭ ئېھتىياجىنى بىر قەدەر چۈشەنگەن بولۇپ، بۇلار
قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش پۇرسىتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى باي
قايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلققە باشچىلىق قىلىپ،
خەلقنىڭ ھۆكۈمەتكە بولغان قارشىلىقىدىن پايدىلىنىپ
ياخشى شارائىتنى غەنىيمەت بىلىپ، خەلقنىڭ تارقاق،
ئىستىخىيىلىك قارشىلىقىنى بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ،
ئىسلام بايرىقى ئاستىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى تەشەببۇس
قىلىدۇ. زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق يەنى دېھقانلار بىلەن
شەھەر خەلقى بىرلىشىپ كالتەك، ئارا، گۈرجەكلىرىنى كۆ-
تۈرۈپ چىقىپ، قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ. نەتىجىدە قوزغىلاڭ
ئاسانلا ۋۇجۇتقا چىقىدۇ. چىرىكلەشكەن خوتەن ھاكىمىيە-
تى بىر ئىتتىرىش بىلەنلا ئاغدۇرۇلۇپ چۈشىدۇ.

2- ئىسلام قوزغىلىڭىنىڭ قىسقىچە جەريانى

2. ئىسلام قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىشى

مەھەممەتئىمىن داموللا قاتارلىقلار ئىسلام قوزغىلىڭى

قاش ئامبىلى يەن دارىندىن نارازى بولۇپ يۈرگەنلەر-
نىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا بۇ كىشى قوزغىلاڭ تەشكىلاتىغا
قوبۇل قىلىندى. مەھەممەت ئىمىن داموللام ئاق تۇرسۇن
ئارقىلىق بىر قىسىم ئوۋچى پالۋانلار بىلەن تونۇشۇپ،
ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى كۆزدىن كۆچۈردى ھەم ئاقارايدى-
كى تۆمۈرچىلەرنى يىغىپ 30دانە ئوۋ مىلتىقى سوقۇپ
بىرىشنى بۇيرىدى. دەل شۇ پەيتتە، ئامبال يەن دارىن
ئەسكەر كۆپەيتىشكە كىرىشىپ پالۋان ئىزدەپ يۈرەتتى.
باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن يەن دارىن ئاق تۇر-
سۇننى چاقىرتىپ كېلىپ ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىدۇ. ئاق
تۇرسۇننىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن 12كىشىنى «پالۋان»
دەپ قوبۇل قىلىپ، ئاق تۇرسۇننى مەسئۇل قىلىدۇ. ھەر
بىر كىشىگە 10سەردىن كۈمۈش ۋە قورال تارقىتىپ بىرىپ،
يامؤلنى قوغداشنى تاپشۇرىدۇ. (ئاق تۇرسۇن كېيىنكى
ئىسلام قوزغىلىڭىدا ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتىدۇ.
مەھەممەت ئىمىن داموللىنىڭ 1945-يىلى چۆگچەگدە نە-
شىر قىلىنغان «ئالتاي» ناملىق ئايلىق ژۇرنالنىڭ 12-
سانىدىكى «مىللىي ئىنقىلاپ ۋە ئاق تۇرسۇن» دېگەن ما-
قالىسىدا بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختالغان).

مەھەممەت ئىمىن داموللا 1931-يىلى 8-ئايدا لوپ
ناھىيىسىنىڭ قىرقۇ كەنتىسىگە بېرىپ (قىرقۇ كەنتىسى

9- تۇرسۇن مەھەممەت ئاخۇن (قاراقاشلىق).

10- بارات داموللا (" ").

11- غاپپار ھاجى (" ").

قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى تەشكىللەنگەندى كېيىن ھەربىي، مەمۇرىي، مالىيە، قوراللىق قىسىم تە كىللەش، قورال-ياراق تەييارلاش، دۈشمەن ئەھۋالى رازۋېتكا قىلىش قاتارلىق خىزمەتلەر تەقسىم قىلىنغاند كېيىن، قۇرئان تۇتۇپ قەسەم بىلەن يىغىننى ئاخىرلاش تۇردى.

يىغىنغا يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان كىشىلەردىن باش قا يەنە ھېيت ئاخۇن خەلپەت، ھاپىز ئاخۇن خەلپەت مەھەممەت قاسىم ئاخۇن خەلپەت، سابىر ئاخۇن خەلپەت سابىر ھاجى، ھوشۇر ئىمام، تۇرسۇننىياز ئاخۇن خەلپەت قاتارلىقلار قاتناشقان. بۇلاردىن ھازىر تۆت كىشى ھايات بار.

يۇقىرىقى يىغىندىن كېيىن تەشكىلات ئەزالىرى ئىش تەقسىماتى بويىچە تەييارلىق خىزمەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى.

مەھەممەتىمىن داموللا ياۋا، قاراسايلىق تالىپلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، خەلق ئىچىدىكى ئوقۇچى، پالۋانلارنى سۈرۈشتە قىلدى. بۇلار ئارقىلىق قاراسايلىق ئۇستا مەر-گەن. ئاق تۇرسۇن بىلەن تونۇشتى. ئاق تۇرسۇن قارا-

شىددىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

1932-يىلى 11-ئاي رامىزان كۈنلىرىدە سابىت ھاجى داموللا قاراقاش يېڭى مەدرىستە توپتوغرا بىر ئاي دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ باردى. شەھەردىكى موللا، تالىپلار قۇرئاندىن تەپسىر قىلىپ، كۆپىنچە جاھات قىلىش ھەققىدە كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ باردى. شۇ يىلى قىشتا قاراقاش ناھىيىسىدە دىنىي پائالىيەت ۋە دەرس قىلىش ئىشلىرى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاج تاپىدۇ. خەلق ئىچىدە «ئىسلام بولارمىش» دېگەن گەپلەر كۆپىيىپ كېتىدۇ. شۇ كۈنلەردە نۇرئەخمەت مەخسۇم، قۇربانىللالار قەشقەردىن قايتىپ كېلىپ، قەشقەردىكى مادوتەي، بۇرۇن خوتەندىن يۆتكىلىپ بارغان خەندوتەينى ئىككى لەگزە (1000 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر) بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتىگە ياردەمگە باردىغانلىقىنى خەۋەر قىلىپ كېلىدۇ.

ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن قوزغىلاڭ تەشكىلاتىدىن رازۋېتكا قىلىش ئۈچۈن سېپىل ئىچىگە كىرگۈزگەن ھاپىز خەلپەت ۋە سابىر خەلپەتلەر خەنزۇچە تىل ئۆگەنمىش ئۈچۈن، خەنزۇ مەكتەپى (شۆتاڭغا) ئوقۇشقا كەلدۇق دېگەن بانا بىلەن شۆتاڭغا ئورۇنلىشىدۇ. بۇلارنى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلاردىن ئىمىن بەگ، يۈسۈپ بەگلەر تونۇشتۇرۇپ قويىدۇ. بۇلار سېپىل ئىچىدىكى ئەسكىرى گازارمى-

بولسا، مەھەممەت ئىمىن داموللىنىڭ ئاتىسى پىراۋۇدۇن ھاجى ئۇزۇن مەزگىل مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان جاي. مەھەممەت ئىمىن ۋە ئۇنىڭ بىر تۇغقانلىرى مۇشۇ كەنتتە تۇغۇلغان). تونۇش بايلاردىن ئەيسا ھاجى، سىدىق ھاجى، تاشتۆمۈر ھاجى، ئەخمەت تىتوختى ھاجىلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ قوشۇلۇشى ۋە ياردىمىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. بۇ بايلار سامپۇلنىڭ ئاچچىق دېگەن تاغ ئارىسىغا بىر قىسىم تۆمۈرچىلەرنى يىغىپ 50 تىن ئارتۇق پاۋان مىلتىقى ۋە قىلىچ-نەيزە سوقتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ قوراللارنى ئاز-ئازدىن قاراقاشقا يۆتكەپ كېتىدۇ.

مەھەممەت نىياز ئەلەم، روزىمەھەممەت دامولللار قاراقاشنىڭ چوڭراق بايلىرىدىن ئالىم ھاجى، ئارىپ ھاجى، ئىسلامئاخۇن باي، ساقىئاخۇن باي، كامال ھاجى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، مالىيە ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەملىشىشنى ۋەدە قىلدۇرىدۇ.

قاراقاشتىكى مەشھۇر ئىشانلار تەيىقىمىدىن ئىشان قارى ھاجى، ئاقتام خوجىلىرى ۋە ھاجى ھەزرەت ئىشان ۋە بۇلارنىڭ تۇغقانلىرىدىن غۇلام قادىر ھاجى، جامالخان ھاجىلار (بۇلار ھازىرمۇ ھايات بار) قوزغىلاڭنى قوللايدىغانلىقىنى ۋە ياردەملىق سوپىلىرى بىلەن قوزغىلاڭغا قاتنى-

هاكىمى يەندارىنغا ئۇقتۇرۇش قىلىپ، 2-ئاينىڭ 24-كۈنى كەچ سائەت 11دە قاراقاشلىقلارنى جازالاش، ئىسيانچىلارنى تامامەن قولغا ئېلىش، مەدرىس، مەسچىتلەرنى كۆيدۈرۈپ، مۇھەممەت ئىمىن داموللا باشچىلىقىدىكى چوڭ موللىلارنى تىرىك تۇتۇپ، يەكشەنبە بازار كۈنى كالا بازىرىدا قىزىزدىق ياققا تىرىك تاشلاپ كۆيدۈرۈش ئارقىلىق، قاراقاشلىقلارغا تەھدىت سېلىش ئۈچۈن، ئىككى لەگىزە قوراللىق ئەسكەر بارىدىغانلىقىنى، يەن ئامبالنىڭ تەييارلىق قىلىپ قويۇشىنى تاپىلاپ خەت يازدۇ. بۇ خەۋەرنى قوزغىلاڭچىلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى مۇھەممەت ئىمىن داموللىنىڭ تالىپى مۇھەممەت بەگنىڭ دادىسى، يامۇلنىڭ تەرجىمانى تۇردى بەگ ئارقىلىق ئاڭلاپ، مۇھەممەت ئىمىن داموللا دەرھال مۇھەممەت نىياز ئەلەم، سابىت داموللا ھاجىلارغا خەۋەر قىلىپ، قوزغىلاڭ تەشكىلاتى ئەزالىرىدىن شەھەر ئىچىدە باربولغانلىرىنى يىغىپ ئەھۋالنى كۆپچىلىككە ئۇقتۇرىدۇ ھەمدە قوزغىلاڭنى باشلاش، بۈگۈندىن قالسا، ئەھۋال خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلدى. توپلانغان كىشىلەردىن 63 كىشىنى تاللاپ 20 نەچچە دانە پاۋان مىلتىقى ۋە پالتۇ-چوماقلار بىلەن قوراللىنىپ، ئابدۇللا ئەخسۇم ۋە نۇر ئەخمەت ئەخسۇملارنىڭ باشچىلىقىدا 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 17-كۈنى قاراقاش ناھىيە كونا ئۆتەك بازىرىدىكى كۆك پەشتاقخىشتىن سېلىنغان مەدرىستىن سەپ

لارغا مەخپىي كىرىپ، توپىلارنىڭ پىلتە تۆشۈكىگە قۇم ۋە يىلىم تىقىپ قويىدۇ. شۇ كۈنلەردە ھۆكۈمەت چېرىكلىرىنىڭ قارا-قاشقا جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ دەرھال قاراقاشقا كېلىپ خەۋەر قىلىدۇ. خوتەن ھۆكۈمىتى ئەھۋالنى تەپسىلىي ئۇقۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن، ئۆز كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆكۈمەتكە قارىتا نارازىلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن دەرھال قارشى ھەرىكەت قىلالماي قەشقەردىن ياردەم كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرىدۇ.

قەشقەردىن كېلىدىغان ياردەم ۋاقتىدا يېتىپ كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن خوتەننىڭ دوتيىي تەندارىن 1933-يىلى 1-ئاينىڭ 28-كۈنى ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ ئامبال ۋە لەڭزە (ھەربىي) باشلىقلىرىغا بارلىق چېرىكلەرنى باشلاپ، خوتەن شەھەر سېپىل ئىچىگە توپلىنىشنى ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ ۋە قەشقەردىكى مادوتەيگە ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇننى تېزرەك ئەۋەتىشكە ئىلتىماس قىلىپ ئادەم ئەۋەتىدۇ. ھەرقايسى ناھىيە، كوچا-بازارلاردا ئولتۇرۇشلۇق تىجارەتچى، گۆرەكەش خەنزۇلارمۇ قورقۇپ كېتىپ، ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ ئارقا-ئارقىدىن سېپىل ئىچىگە كۆچۈپ كېلىشكە باشلايدۇ. شەھەر كوچىلىرىدىن خەنزۇلار ھەركۈنى مەپە، ھارۋىلار بىلەن ئۆتۈپ تۇرىدۇ.

تېيەن دۇتەي 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 17-كۈنى قاراقاش

كۆزلىگەن ئاق تۇرسۇن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئىكەن.) بىز يامۇل ئىچىگە بېسىپ كىردۇق. بىزگە قارشى چىققۇچىلار كۆرۈلمىدى. بىز يامۇل ئىچىدىكى ئۆي-ياەرنىڭ ئىشىك-دېرىزىلىرىنى چېقىپ، مالىنى ئېلىپ، ئاللا-ئاللادەپ ۋارقىراپ يۈردۇق. كېيىن بەزى ئۆيلەردىن مىلتىق ئاۋازى چىقىشقا باشلىدى. مەن چوڭ بىر ئىشىكتىن ئۆتۈپ، بىر قورۇغا كىرىپ قالدىم. قارىسام، بىر ئاق مەلەگزە تۇتۇلغان بىر ئىشىك تۇرىدىكەن. يۈگۈرەپ بېرىپ مەلەگزىنى ئېچىشىم بىلەنلا، بىر تاقىر باش، ئىگىز بويلۇق خەنزۇ قولىدا يارقىراپ تۇرغان قىلىچ بىلەن بېشىمغا نىشانلاپ سالدى. بېشىمنى كەينىگە تارتىشىم بىلەن قىلىچ ئۇچى ئېڭىكىمگە كېلىپ تېگىپ، مەگزىمنى ئىككى پارچە قىلىۋەتتى. مەن ئارقامغا يىقىلدىم. كېيىن قارىسام، نۇرئەخمەت ھەمشۇم بېشىمدىكى سەللەمنى ئېلىپ يىرتىپ، يۈزۈمنى تېڭىپ قويۇپ بىر تەرەپتە ياتقۇزۇپ قويدى. مېنىڭ بىر كۆزۈم ئوچۇق ئىدى. قارىسام، بۇ ئۆينىڭ ئىچىدىن توختىماستىن ئوق چىقىپ تۇراتتى، ھەمراھلىرىمىز ئىشىكتىن كىرەلمەي، ئارقا دېرىزىدىن سەكرەپ كىرىپ، ھېلىقى قىلىچ تۇتقان خەنزۇ (يەندارىن ئىكەن) ۋە كارۋاتتا يېتىپ ناگان بىلەن ئوق ئېتىۋاتقان خەنزۇ ئايال (يەندارىنىڭ تەتەيى ئىكەن) ئىككىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇن ياشلىق بىر ئوغۇل بالا، سەككىز ياشلىق بىر قىز بالىنى كۆتۈرۈپ چىقتى، بۇ بالىلار خەنزۇچە بىر نېمىلەرنى

بولۇپ «ئاللاھۇئەكبەر» دەپ تەكبىر ئېيتىپ چۇقان سېلىپ، قاراقاش ئامبال يامۇلىغا قاراپ يول ئالدى.

شۇكۈنكى ھېرىكەتكە بىۋاسىتە قاتناشقان ۋەھازىر-غىچە ھايات قالغان تۇرسۇننىياز خەلپىتىنىڭ ئەينى ۋاقىت-تىكى رىئال ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىشىچە:

— بىز، — دەيدۇ تۇرسۇننىياز خەلپەت، قاراقاشنىڭ يېڭى شەھەر بازارئىچى بىلەن دۆڭلۈككە يېقىنلاشقان ۋاقتىمىزدا، بازار ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق داۋۇر ئىسىملىك بىر گۆرەكەش خەنزۇ ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە تۇرىدىكەن، بىزنىڭ ئەلەم كۆتۈرۈپ كەلگەنلىكىمىزنى كۆرۈپ، يامۇل تەرەپكە قاراپ، «زىۋازى لەيلا» دەپ قاتتىق ۋارقىراپ قويۇپ، ئۆيىگە كىرىپ مىلتىق ئېلىپ چىقىپ بىزگە قارىتىپ بىرنەچچە پاي ئوق ئاتتى. بىز-نىڭ ئارىمىزدىن سابىر خەلپەت، ئابدۇراخمان تۇختىلار (بۇكىشى ھازىر ھايات بار) داۋۇرنىڭ دېرىزىسىنى سۇندۇرۇپ ئۆيگە سەكرەپ كىردى. ئارقىدىن يەنە بىرنەچچە كىشى بېسىپ كىرىپ داۋۇرنى چوماق بىلەن ئۇرۇپ، قولىدىكى مىلتىقىنى ئالدۇق. ئۇيەردىن ئۆتۈپ يامۇلغا قاراپ ماڭدۇق. يامۇل دەرۋازىسى ئۈستىدىن بىرنەچچە پاي ئوق چىقتى. كېيىن يا-مۇلنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلىپ، سىماۋى چاپان، شەپكە كەي-گەن بىر قانچە چېرىك بىزنى تېزدىن يامۇلغا كىرىشكە ئى-شارەت قىلدى. (بۇلار قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن يامۇلغا كىر-

دۇ، ئابدۇللا مەخسۇم نۇر ئەخمەت مەخسۇملار يامۇلدا تۇرسۇن مەھەممەت داموللىنى مىلتىق، چوماق بىلەن قورال-لانغان بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلار بىلەن قالدۇرۇپ، ئۆزلە-رى يەندارىنىڭ پوچتىسىدا ئولتۇرۇپ، مەدرىسكە قاي-تىپ كېلىپ، مۇھەممەت ئىمىن داموللا، مەھەممەت نىياز ئەلەم، سابىت داموللا ھاجىلەر بىلەن قۇچاقلىشىپ، قوز-غىلاڭنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلىشىدۇ.

شۇ كۈنى ۋە ئەتىسى شەھەردىن ۋە يېزىدىن خەلق-لەر قوم تۇپراقتەك شەھەرگە توپلىنىپ، ئاللا- ئاللادەپ ۋارقىراپ، مىلتىق ئېتىپ، ئوت يېقىپ كېچىچە ئۇخلىماي بايرام قىلىشتى. شەھەر ئىچىدىكى ئاشپەز، ناۋاي قاتار-لىقلار دۇكانلىرىنى ئېچىپ تاماق ئېتىپ قوزغىلاڭچىلارنى كۈتۈۋېلىشتى.

شۇ كۈنكى قوزغىلاڭدا ئامبال يەندارىن باشلىق 33 ئادەمنىڭ جەسىتى تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ يەتتە نەپەر، قالغىنى يامۇلنىڭ ئۇيغۇر چىرىكلىرى ۋە مىلىي ئەمەلدارلار بولۇپ، بۇلار قارشىلىق كۆرسەتكەنلىرىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە گۈزەر كۆلى بېشىدا ئولتۇرۇشلۇق تى-جارەتچى خەنزۇلاردىن تۆت كىشىنى يېزىدىن كىرگەن ۋە شەھەردىن چىققان لۈكچەك ئوغرىلار ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، مال-مۈلكىنى بۇلاپ كېتىپتۇ، قوزغىلاڭچىلار تەرەپتىنمۇ 20 دەك

دەپ يىغلىشاتتى. ئابدۇللا مەخسۇم يامۇلدىن تۇتۇلغان
پوچتىكەش ئىمىن خوالۇگنى چاقىرتىپ، مېنى ۋەھىلىقى ئىككى
كىچىك بالىنى پوچتا هارۋىسىغا سېلىپ يولغا سالدى،
بىز هارۋا بىلەن مەدرىس ئالدىغا كەلسەك، ئىمىن
ھەزرىتىم، مېنىڭ ھەزرىتىم، سابىت داموللا ھاجىملار مەدرىس
تاقىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ بىزگە قاراپ تۇرغان ئىكەن، بىزنى
ئۆيگە ئەكىرىپ، ئامىنخان ھاجىم ئىككى كىچىك بالا بىلەن بىر-
گە تاماق بەردى. مەن چاراھىتىم ساقايغىچە شۇ ئۆيدە ئىك-
كى ئاي تۇرۇپ قالدىم» (تۇرسۇن نىياز خەلپەتنىڭ سۆزى
تۈگىدى).

يەندارىنىڭ ئوغلى يەنپىگە ئابدۇللا، قىزنىڭ ئىس-
مىنى زوھرا قويدى. بۇ بالىلارنى مۇھەممەت ئىمىن
ھەزرەت كۆپچىلىكنىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ،
بۇ بالىنىڭ دادىسى زالىم، ئەزگۈچى بولسىمۇ،
بالىدا گۇناھ يوق. بۇ نارەسىدە بالىلارنى ياخشى ئاسراپ
تەربىيە قىلىشىڭىز دەپ، ساقى ئاخۇن باينىڭ قولىغا
تۇتقۇزۇپ بېرىدۇ.

ئىككى سائەتكە يېقىن داۋام قىلغان سوقۇش ئارقىلىق
قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قول-
غا ئۆتىدۇ، سىرتتىكى بىر قانچە ئائىلىلىك خەنزۇلار
مەپە، هارۋىلاردا ئولتۇرۇپ خوتەن تەرەپكە قېچىپ كېتىد-

بوي تەرەپ مۇداپىئەسىگە نۇر ئەخمەت مەخسۇمنى مەسئۇل قىلىپ، تاللانغان 300 ئاتلىق قوشۇن بىلەن قالدۇرۇپ قويۇپ، قالدىلار خوتەن شەھىرىنى ئېلىشنىڭ تەييارلىقى ئۈچۈن روزى مەھەممەت داموللىنى مىڭدىن ئارتۇق چوماقلىق قوشۇن بىلەن خوتەن شەھەر تەرەپتىن مۇداپىئە قىلىشقا مەسئۇل قىلدۇ. شۇ ئارىلىقتا قاراقاشتىن ھاجى ھەزرەت ئىشان، غۇلام قادىر ھاجى ئىشانلار، بىر نەچچە مىڭ سوپىلىرىنى كالتەك بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئىسلام قوزغىلىڭىغا قاتناشتى.

خوتەن تەرەپ مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولغان روزى مەھەممەت داموللا قوزغىلاڭ تەشكىلاتىنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئادەملىرىنى باشلاپ خوتەن شەھىرىگە بېسىپ كىرىشكە يولغا چىقىدۇ. بۇلار «ئـــاللا-ئاللا» دەپ ۋارقىراپ خوتەننىڭ ئاقتاش يولىغا كەلگەندە، ھۆكۈمەتنىڭ بىر قانچە نەپەر ئاتلىق چارلىغۇچىلىرىغا ئۇچراپ قالىدۇ، ئۇلار ئوق چىقىرىپ بىر نەچچە ئادەمنى ئېتىپ تاشلىشى بىلەنلا، روزى مەھەممەت داموللا ئۆزى باش بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ. بۇلار قاراقاشقا قايتىپ كەلگەندە، مەھەممەتتىمىن داموللا غەزەپلىنىپ، بىرىنچىدىن، رۇخسەتسىز ھۇجۇم باشلىغانلىقى، ئىككىنچىدىن، ئۆزى باش بولۇپ قاچقانلىقى ئۈچۈن روزى مەھەممەت داموللىنى ھەربىي ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلايدۇ.

ئادەم ئۆلۈپ ۋە يارىدار بولۇپتۇ. شېھىت بولغان مۇ-
سۇلمانلارنىڭ نامىزىنى ئوقۇپ دەپنە قىلىشقا بۇيرۇق
قىلىندى.

قاراقاشتا ئىسلام قوزغىلىڭى غەلىبە قىلىپ، 2-كۈنى، يەنى 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 19-كۈنى چارشەنبە گۇمىدىكى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى خوتەن ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىپ ئىس-لام قوزغىلاڭچىلىرىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن قاراقاشقا قاراپ يولغا چىققانلىق توغرىسىدا خەۋەر كېلىدۇ. ئىسلام قوزغى-لاڭچىلىرى تەرىپىدىن ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن ئابدۇللا مەخسۇم، ئىسمايىل داموللام، غاپپار ھاجى باشچىلىقىدا 1000دەك ئادەم يولغا چىقىدۇ. پىيالمىغا يېتىپ بارغاندا، ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاتتىق جەڭ بولىدۇ. گەرچە ھۆكۈمەت قوشۇن-لىرىنىڭ قورال-ياراقلىرى خىل ھەم تەربىيە كۆرگەن بولسىمۇ، ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى قاتتىق تۇرۇپ، قەيسەر-لىك كۆرسىتىپ، پالتۇ، كالتەك قاتارلىقلار بىلەن ھۆكۈ-مەت قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، تىرە-پىرەن قىلىۋېتىدۇ. قالدۇق ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى گۇمىغا قېچىپ كېتىدۇ. گەر-چە ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرىدىن 200دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن بولسىمۇ، ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. خىل قورال-ياراق غەنىمەت ئالىدۇ. غەلىبىدىن كېيىن قاراقاشنىڭ غەر-

كېسىلگەن باشلارنى خوتەن شەھىرىنىڭ گۈجان دەرۋازىسى، سۇ دەرۋازىسى، ھېيتكار دەرۋازىسى، قىزىق دەرۋازىسى، ئۆتەڭ ئالدى. ئەگمە، ئەگۈن، شايى بازىرىدىن ئىبارەت يەتتە ئورۇنغا ئېسىپ، كۆرگەزمە قىلىپ، خەلقنى قورقىتىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. بىرلا مىسال ئالساق:

شەھەر ئىچىدىن بۆتچى نۇر ئاخۇن كىيىن بويى خام توقۇپ، كەچ بولغاندا خالى جايغا كىرىپ تەرەت قىلىپ ئولتۇرغاندا، چارلىغۇچىلار كۆرۈپ قېلىپ، بىزدىن يوشۇرۇنۇۋالدىڭ دەپ تۇتۇپ، سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ بوغۇزلاپ تاشلىغان. بۇ كىشىنىڭ قېنى يېقىنغىچە سېپىلنىڭ تېمىدا بار ئىدى.

(يۇقىرىقى پۇرسەتپەرەست قاتىللارنى ئىسلام غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ھەممىسىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.)

ھۆكۈمەتنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇقى، خەلقنى باستۇرۇشى كۈچەيتىشى، خەلقنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ناھىيەسىدىن سۇبۇتۇللا مەۋلىۋى، ھەر قايسى ناھىيەلەردىن ئابدۇخېبىر ھاجىم، سوپى بەگ، قۇربانىياز ھاجىم، ئابدۇ قادىر ھاجىم، مۇھەممەت سىدىق ھاجى، ئابدۇ قادىر داموللا قاتارلىقلار باش بولۇپ، ئۆز جايىدا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىش بىلەن، ھەممە يەردە ئىسلام ھاكىمىيە-

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قوزغىلاڭغا قارشى مۇداپىئەلىنىشى ۋە خەلقنى ۋەھشىلەرچە باستۇرۇشى

روزى مەھەممەت داموللا ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ يېڭىلگەن كېيىنى دوتەي تەرىپىدىن سېپىل دەرۋازىسىنى تاقاپ جىددىي مۇداپىئە كۆرۈشنى ئۇقتۇردى. ھۆكۈمەت تەرەپ بىر قىسىم ناھىيىلەردىكى قوشۇنلىرىنى ۋە سېپىل سىرتىدىكى خەنزۇلارنى سېپىل ئىچىگە توپلاش بىلەن ھەممىنى قوراللاندۇرۇپ، سېپىل ئۈستىگە توپ-زەمبىرەكلىرىنى تىكلەپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتتى ھەمدە سېپىل سىرتىدىكى خەلق ئۆيلىرىنى يىقىپ، يوشۇرۇنۇش نۇقتىلىرىنى تۈزلىۋەتتى. نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆي-ماكانسىز قالدۇردى.

ھۆكۈمەت تەرەپ جىددىيلىشىپ، ھەر قانداق ئادەم قاراقاشلىقتىن بىرنى تۇتۇپ بەرسە، 50 سەر كۈمۈش مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىچكەك پۇرسەتپەرەسلەر پۇل ئۈچۈن ئادەم بېشىنى سېتىشقا باشلىدى. مەسىلەن: روزى مىراپ ھاجى، روزى سوپى پىشپىلداق، قادىر بەگ تۇرپان، مەھەممەت ئېلى چاپاق، باھاۋۇدۇن بەگ، پىراۋۇدۇن بەگلەر ئارقىسىغا بىر قىسىم ئادەملەرنى سېلىپ، قاراقاشلىق بولسۇن، بولمىسۇن، ياش، ئاداۋىتى بار كىشىلەرنى تۇتۇپ بېرىپ، مۇكاپات ئېلىش بىلەن بىللە، 27 كىشىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە سەۋەبچى بولدى.

ـسىگە كىرگۈزۈپ، گىرەلەشمە جەڭ قىلىپ، خەلق قوراللارنى
ئىشلەتمەي، كالتەك بىلەن يېڭىش ئۇسۇلى ئورۇنلاشتۇرۇلدۇ.
1933- يىلى 3- ئاينىڭ 13- كۈنى ئاخشىمى ئابدۇللا
مەخسۇم قوشۇنلىرى بىلەن خوتەننىڭ لاسكۇي يېزىسىغا
كەلگەندە، سەبىغەتۇللا مەۋلىۋى كېلىپ كۆرۈشتى. بۇ كىشى
سوۋېت، بۇخارادا ئوقۇغان ۋاقتىدا بۇخارا ئەمىرىنىڭ قو-
شۇنلىرىغا قاتنىشىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە قارشى
بىر قانچە ۋاقىت ئۇرۇش قىلغان، سوقۇشتا تەربىيە كۆر-
گەن تەجرىبىلىك ئادەم ئىدى. بۇ كىشى ئابدۇللا مەخ-
سۇمغا قوشۇلۇپ، بىرلىكتە خوتەنگە كېلىپ، چوقۇلۇق ئاتا،
نەزەرباغ دېگەن جايلارنىڭ ئەتراپىدا ئاق چېدىر تى-
كىپ ئورۇنلاشتى. لېكىن سېپىل ئىچىدىكى هۆكۈمەت
تەرەپتىن ئەتىسى جۈمە ۋاقتىغىچە هېچ كىم چىقمىدى.
قوزغىلاڭچىلار دەل تەرەت ئېلىپ، ئېتىز ئىقلاردا سەپ بو-
لۇپ جۈمە نامىزى ئوقۇيمىز دەپ تۇرغانىدا، سېپىل ئىچى-
دىن كانايى، دۇمباق چېلىنىپ، 1000 غا يېقىن ئەسكەر
بايراق كۆتۈرۈپ چىقىپ كەلگەنلىكى مەلۇم بولدى. سەب-
غەتۇللا مەۋلىۋىنىڭ پەتىۋاسى بىلەن جۈمە نامىزىنى ئوقۇش
توختىتىلدى، سەبىغەتۇللا مەۋلىۋى 50 دەك ئادەمنى باش-
لاپ يارگىچىدە يوشۇرۇنۇپ قىستىرمىدا تۇردى. قالدى
قوزغىلاڭچىلار ئوتتۇرىغا چىقىپ هۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن

تىنى ھىمايە قىلدى. ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى مۇستەھكەملىنىپ كۈچەيدى. خوتەن ھۆكۈمىتى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدى. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ قەشقەردىن ياردەم كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشىدىن باشقا ئامالى قالمىدى.

ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ خوتەن شەھىرىگە بېسىپ كىرىشى

روزى مەھەممەت داموللا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ خوتەن شەھىرىگە كىرىپ مەغلۇپ بولغانلىق ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بۇ قېتىم قېرى، ئاجىز، قورقۇنچاق، تەربىيە كۆرمىگەن ئادەملەرنى ئارىلاشتۇرماي، زاۋا سوقۇشىنى باشتىن كۆچۈرگەن بىر قەدەر تەجرىبە ۋە تەربىيە كۆرگەن ئادەملەردىن 500 نەپەر كىشىنى تاللاپ، ئاتلىق، مىلتىق ۋە چوماق بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئابدۇللا مەخسۇمنى مەسئۇل قىلىپ، خوتەنگە يولغا سالدۇ. تاكتىكا جەھەتتە ھۆكۈمەتنىڭ تەربىيە كۆرگەن ۋە قوراللىرى خىل قوشۇنىغا ئاددىي مىلتىق ۋە چوماق بىلەن يىراقتىن سوقۇشۇپ تەڭ كەلگىلى بولمايدىغانلىقىنى يەكۈنلەپ، بۇ قېتىم كۆپ ئادەملەرنى يوشۇرۇپ قىستىرما قىلىش، ئاز ئادەم بىلەن دۈشمەن قوشۇنىنى ئالداپ مۇھاسىرە دائىرى-

ئەكبەر دېگەن ئاۋازنى ئاڭلاش بىلەن تىرە-پىرەن بو-
لۇپ، قورال- ياراق ۋە ئادەملىرىدىن ئايرىلىپ، ئاخىرى
ئۆزىمۇ ئۆلدۇ. بۇنىڭ ئۆلۈكى ھازىرقى دوختۇرخانىنىڭ
ئالدىدا تۆت كۈنگىچە يېتىپ قالدۇ.

بۇ ھەقتە خەلقنىڭ مۇنداق بىر قوشىقى بار:

ھەر كىشىنىڭ تەلىيى يانسا،
پەيلى بولۇر شاش.
ئاختامىلىقتىن چالما تېپىلماس،
دەريادىن تاش.

خوتەن شەھەر سېپىلىنىڭ مۇھاسىرىگە ئېلىنىشى ۋە ھاكىمىيەتنىڭ قولغا كېلىشى

ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنى مەغ-
لۇپ قىلغاندىن كېيىن، دەرھال كۈچىنى تەشكىللەپ، شە-
ھەر سېپىلىنى تۆت تەرەپتىن مەھكەم مۇھاسىرىگە ئالدۇ.
سېپىلنىڭ شەرقى تەرىپىنى ئابدۇللا مەخسۇم، شىمالىي
قاراقاش دەرۋازىسىنى سەيدى ئۆمەرخان بىلەن شىر ئەلە-
خان ھاجى، غەربىي دەرۋازىنى غۇلام قادىرخان، جەنۇ-
بىي توسالا دەرۋازىسىنى سەبغەتۇللا مەۋلىۋى باشچىلە-
قىدىكى قوزغىلاڭچىلار قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ھۆكۈ-
مەت قىسىملىرىنى قىمىرلىيالماس ھالغا چۈشۈرۈپ قويدۇ.

سوقۇشنى باشلىۋەتتى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى غازى ج
جۇڭچۇنىڭ باشچىلىقىدا بىر نەچچە تەيپۇنى كۆتۈرۈپ چ
قىپ، قوزغىلاڭچىلارنى توپقا تۇتتى. شۇ مەيداندىلا قوزغ
لاڭچىلاردىن 20 دەك ئادەم ئۆلدى. قالغانلىرى ئېرىق-ئورەك
لەرگە كىرىپ يېتىۋالدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى قارشى
تەرەپنىڭ ھەممىسى ئۆلدى دەپ گۇمان قىلىپ، ئوق ئې
تىشنى توختاتقان ھامان، قوزغىلاڭچىلار ئېتىلىپ كېلىپ،
ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن قوچا قولاشما جەڭ قىلدى.
قىستىرىمىدا تۇرغان سەيغەتوللا مەۋلىۋى ئادەملىرىنى باشلاپ
ئارقا تەرەپتىن كېلىپ چوما قىلاشقا باشلىدى. ئىككى سا-
ئەتتەك داۋاملاشقان قوچا قولاشما جەڭ نەتىجىسىدە ھۆكۈمەت
قوشۇنلىرى تىرە-پىرەن بولۇپ، كۆپ قىسمى ئۆلۈپ، ئاران
20 دەك ئادىمى قېچىپ سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. غازى
جاڭجۇڭچۇ تىرىك قولغا چۈشتى.

دەل سوقۇش بولۇۋاتقان مەزگىلدە، كېرىيەدىن خەن توڭ-
لىڭ 150 دەك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ كېلىپ، دوتەيگە
باش ئۇرۇپ، ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرىنى بېسىقتۇرۇشقا بې-
رىشنى تەلەپ قىلىدۇ. دوتەي ئۇنىڭغا «سىز ئۇزۇن يولدىن
كەلدىڭىز، ئاماق يەپ چىقسىڭىزمۇ ئۈلگۈرىسىز» دېگەندە،
خەن توڭلىڭ ئۇنىماي قاتتىق تۇرۇۋېلىپ، ئاخىرى سوقۇش-
قا ئاتلىنىدۇ. بۇمۇ ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ «ئاللاھۇ

بۆزۈر بولىدۇ. بۇ جەرياندا قوزغىلاڭچىلار سېپىل ئىچىگە بۆسۈپ كىرەلمەيدۇ. ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىمۇ سېپىل تېشىغا چىقالمايدۇ. مۇداپىئەلىنىش بىلەن ھۇجۇم قىلىش جېڭى 28 كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇ جەرياندا ئىسلام ھەربىي قوماندانلىق تەرەپتىن ۋىلايەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ ۋە ئادەم ئەۋەتىپ، كۆپلىگەن ئۇستا، مەرگەن پالۋانلارنى توپلاپ، يەرلىك مىلتىق بىلەن قوراللاندۇرۇپ، سېپىلنىڭ ھەر قايسى نۇقتىلىرىغا قارىمۇ-قارشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، سېپىل ئۈستىدىن بىرىنىڭ بېشى كۆرۈنسە، بىرنى ئېتىپ، ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىدىن باش كۆتۈرمەس قىلىۋېتىدۇ. قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە خوتەن شەھىرىگە توپلانغان قوزغىلاڭچىلار 80 مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ.

ئىسلام تەشۋىقاتچىلىرى خەلقنىڭ ئېتىقادىغا ئاساسەن، ئۆلگەنلەر «شېھىت» بولىدۇ، تىرىك قالغانلار «غازى» بولىدۇ، ئالدىدىن ئوق تېگىپ ئۆلگەنلەر مەرت، قەھرىمان بولىدۇ. ئارقىدىن ئوق تېگىپ ئۆلگەنلەر لەنەتكە قالىدۇ دەپ تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ غەيرىتىگە ئىلھام بېرىپ تۇرىدۇ.

— سېپىلنىڭ تېمى ئېگىز، دەرۋازىلىرى مۇستەھكەم بولغانلىقتىن، سېپىل ئىچىگە بېسىپ كىرىش مۇمكىن بولمىدى. قوزغىلاڭچىلار سېپىل ئىچىگە كىرىش ئۈچۈن شوتا قويۇش،

سېپىل مۇھاسىرىدىكە ئېلىنمىش بىلەنلا خوتەن شەھىرى-
دىن ئۇرغۇن كىشىلەر قوزغىلاڭغا
قاتنىشىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا قاراقاشتىن غولامقادىر هاجى ئىشان،
هاجى ھەزرەت ئىشان ئۆزىنىڭ نۇرغۇن سوپىلىرىنى باشلاپ
كېلىپ سېپىلنى مۇھاسىرە قىلىشقا قاتنىشىدۇ. لوپ ناھىيە-
سىدىن مەھەممەت سىدىق هاجى ئىشان ۋە ئابدۇقادىر هاجىلار
ئادەم تەشكىللەپ، لوپ ئامبال يامۇلىغا بېسىپ كىرىپ، ھۆ-
كۈمەت ئەمەلدارلىرىنى تەسلىم قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ
خوتەن شەھىرىگە كىرىپ سېپىلنى مۇھاسىرە قىلىشقا قاتنى-
شىدۇ. مەھەممەت سىدىق هاجى ئىشان، ئابدۇقادىر هاجى-
لارغا مەھەممەت ئىمىن داموللا تەرىپىدىن «ئەمىر» (لۈيجاڭ)
ئۇنۋانى بېرىلىدۇ.

چىرىيە ناھىيەسىدىن ئابدۇقادىر داموللا، قۇربان نىياز
هاجى قاتارلىقلار، كېرىيە ناھىيەسىدىن ئابدۇقادىر هاجى،
شوپى بەگ قاتارلىقلار ۋە ھەر قايسى ناھىيىلەر قوزغىلاڭ
كۆتۈرۈپ، ئۆز ناھىيەسىنىڭ ھۆكۈمىتىنى تەسلىم قىلغاندىن
كېيىن، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا قوشۇن تەشكىللەپ، خو-
تەن شەھىرىگە كېلىپ سېپىلنى قورشاشقا قاتنىشىدۇ. سې-
پىلنى قورشاشقا قاتناشقان قوزغىلاڭچىلار 30 مىڭدىن ئاشى-
دۇ. ھۆكۈمەت قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئامال قىلالماي، قەش-
قەردىن ياردەم كېلىشىنى كۈتۈپ مۇداپىئەدە تۇرۇشتا مەج-

ئىككى بىر تۇغقان خەنزۇ ئەمەلدارلارنى قورقۇتۇپ: «ئەگەر تەسلىم بولساڭلار، مۇسۇلمانلار سىلەرنى خەتنە قىلمىمىزدەپ تۇرىۋالىدۇ» دېگەنلىكى ئۈچۈن، خېلى كۆپ ئەمەلدارلار تەسلىم بولۇشقا جۈرئەت قىلالماي، ۋاقىتنىڭ 10 نەچچە كۈن سوزۇلۇپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. (كېيىن قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى تەرجىماننى شامەنسۇر چېپىپ تاشلايدۇ).

ۋاقىت ئۇزۇنغا سوزۇلغانسېرى، سېپىل ئىچىدىكى تەسلىم بولۇش تەرەپدارلىرى كۆپەيدى. بولۇپمۇ ھۆكۈمەت ھەربىي باشلىقى ياڭ تۇڭلىڭ دېگەن كىشى تۇڭگان بولۇپ، بۇ ئالدى بىلەن تەسلىم بولۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھۆكۈمەت باشلىقلىرى سېپىل ئىچىدە نەزەربەنت قىلىنغان قىرغىز جەنۋەر (ئەسلى جانىبەك بولۇپ، خوتەن خەلقى تىلغا ئاسانلاشتۇرۇپ شۇنداق ئاتىغان) قازىنى چاقىرىپ كېلىپ (بۇ كىشى قىرغىزىستاندىن بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى باشلاپ قەشقەرگە كەلگەندە، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قورالسىزلاندۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى قەشقەردە ئېلىپ قېلىپ، جەنۋەر قازىنى نازارەت ئاستىدا خوتەنگە ئېلىپ كېلىپ، سېپىل ئىچىدە نەزەربەنت قىلىنغان) ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايدۇ. جەنۋەر: «ئەگەر ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولساڭلار، تەسلىمنى قوزغىلاڭچىلار قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر

ياغاچتىن يانكا ياساپ دەرۋازىغا يېقىنلاپ بېرىپ، ئوت قويۇش، لەخمە كولاش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللانغان بولسىمۇ، ھەممىسى ئۈنۈم بەرمىدى. ئەكسىچە زىيان تارتتى.

سېپىلنى مۇھاسىرە قىلىش ۋاقتى ئۇزارغانسېرى ھۆكۈمەتكە قەشقەردىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىد قال- مىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سېپىل ئىچىدە ھەر خىل قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ئۈزۈلۈپ قالدى. بوغداي، قوناقنى ياما تار- تىپ يېيىشكە مەجبۇر بولدى. كۆل سۈيى تۈگەپ، قۇدۇق كولاپ سۇ چىقارغان بولسىمۇ، كۆپ ئادەمنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت ئادەملىرى تويغۇ- دەك تاماقمۇ يېيەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.

يۇقىرىقى ئەھۋالنى چۈشەنگەن قوزغىلاڭچىلار، مۇھاسىرى- نى تېخىمۇ كۈچەيتتى، بولۇپمۇ قوزغىلاڭچىلار ئۆزى ياسى- غان يەرلىك توپتىن بىر قانچە پاي سېپىلغا قارىتىپ ئاتقاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى تېخىمۇ تەۋ- رىتىۋەتتى.

شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئىچىدە تەسلىم بولۇش- بولماسلىق ھەققىدە غۇلغۇلا باشلاندى. دەل شۇ مەزگىلدە ھۆكۈمەت تەرجىمانى بولغان باھاۋۇدۇن بەگ، پىراۋۇدۇن بەگ

شۇندىن كېيىن قوزغىلاڭ تەشكىلاتىدىن ئابدۇللا مەخسۇم- نى مەسئۇل قىلىپ، شىر ئەلىخان ھاجىم، مۇھەممەت تۇرسۇنخان ھاجىم، باھاۋۇدۇن ھاجىم، ئابدۇكېرىم ھاجىم، غاپپار ھاجى، غۇلام قادىرخان قاتارلىق كىشىلەرنى تەشكىللەپ، تەسلىمنى قوبۇل قىلىش ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن سېپىل ئىچىگە كىرگۈزىلىدۇ. ئابدۇللا مەخسۇم ئۇ كۈنى يۇقارقى كىشىلەر بىرلىكتە بىر قىسىم قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، سېپىل ئىچىدىكى شۇتاڭغا ئورۇنلىشىپ بولۇپ، سېپىل ئۈستىگە ئاي يۇلتۇز- لۇق بايراقنى قادايدۇ. شەھەرنى قوغداش گارنىزون قى- سىملىرىغا غاپپار ھاجى، غۇلام قادىرخانلار مەسئۇل قىلىنىدۇ. قالدى ۋەكىللەر، بارلىق قورال- ياراق، ئالتۇن- كۈمۈش، پۇل ۋە ماددىي نەرسىلەرنى تىزىملاپ تاپشۇرۇپ ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، 1933-يىلى 4-ئاينىڭ 11-كۈنى سېپىل دەرۋازىسى رەسمىي ئېچىلىدۇ.

ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئىمان ئېيتىپ تەس- لىم بولغانلارغا غەمخورلۇق يۈزىسىدىن ھەر بىر كىشىگە بىردىن تون، بىردىن سەللە، ھەر بىر ئائىلىگە بىردىن قوي تەقدىم قىلىش بىلەن، چوڭ قازاندا پولو ئېتىپ مېھمان قىلىدۇ.

سېپىل ئىچىدىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى تەسلىم بولۇش شەرتلىرىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن

قوبۇل قىلمىسا، مەنمۇ سىلەر بىلەن ئۆلۈشكە رازى» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت تەرەپ تەسلىم بولۇشنى قارار قىلىپ، سېپىل ئۈستىگە ئاق بايراق قادىغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ ئوق ئېتىشنى توختاتتى. ھۆكۈمەت تەرەپ تەسلىم بولۇش تەلىپىنى يېزىپ، سېپىل ئۈستىدىن پەسكە تاشلىدى. خەتنى مۇھەممەتئىمىن داموللا تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، تەسلىمنى قوبۇل قىلىشنىڭ ئۈچ تۈرلۈك شەرتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1. بارلىق خەنزۇلار ئىمان ئېيتىپ تەسلىم بولۇش.

2. بارلىق قورال- ياراقلارنى تاپشۇرۇش، يوشۇرۇپ قالماسلىق.

3. ھۆكۈمەتكە تەۋە بارلىق خەزىنە بايلىقىنى تاپشۇرۇش. بۇ ئۈچ تۈرلۈك شەرتنى قوبۇل قىلسا، ئىمان ئېيتقانلارنىڭ ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلىش، شەخسىي مال- مۈلكىگە تەگمەسلىك، خوتۇن- باللىرىغا چېقىلماسلىق دېگەن مەزمۇندا خەت يېزىپ، خەتنى ئۇزۇن خادىغا چىگىپ سېپىل ئۈستىگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

ئەتىسى ئەتىگەندە تەندارىن باشلىق 18 نەپەر ئەمەلدار سېپىل دەرۋازىسىنى ئېچىپ، تەسلىم بولغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، بىر- بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى .

ئىسلام قوزغىلىڭىنىڭ تەشكىلى ئاپپاراتلىرى ۋە يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرى

خوتەن ھۆكۈمىتىگە « ئىسلامىيە» ھۆكۈمىتى دەپ نام بېرىلدى .

1- مەھەممەتنىياز ئەلەم ھۆكۈمەت باشلىقى ، باش ۋالىي بولۇپ تەيىنلىنىپ، «مېلىك ھەزرەت » دەپ نام بېرىلىپ، داردىل سەلتەنەتكە ئورۇنلاشتى .

2- مەھەممەت ئىمىن داموللا ھەربىي باش قوماندانلىققا تەيىنلىنىپ ، بارلىق ھەربىي كۈچنى تەشكىللەش، قوراللاندۇرۇش ، ئۇرۇش پىلانىنى تۈزۈشكە مەسئۇل بولۇپ ، بۇنىڭغا «ھەزرەت» دەپ نام بېرىلدى .

3- ئابدۇللا مەخسۇم (مەھەممەت ئىمىن داموللىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى) مۇئاۋىن باش قوماندانلىققا تەيىنلىنىپ ، مەھەممەت ئىمىن داموللىغا ھەمكارلىشىپ ، ھەربىي قىسىمنىڭ ئالدىنقى سەپ سوقۇش فرونتىغا مەسئۇل قىلىنىپ ، «شامەنسۇر» دەپ نام بېرىلدى .

4- روزىمۇھەممەت داموللىنى مەھەممەتنىيازئەلەمگە ياردەمچى قىلىپ ، مۇئاۋىنلىققا تەيىنلەندى .

5- سابىت داموللا ھاجى مۇشاۋۇر (باش مەسلىھەت-

مەھەممەتئىمىن دامولla قىزىل تون كىيىپ، قىزىل سەللە ئورىتىپ، ئىككى تەرەپتە 40 تىن 80 نەپەر يېشىل كىيىم كەيگەن قوراللىق مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەيۋەت بىلەن مېڭىپ سېپىل ئىچىگە كىرىپ دوتەي يامۇلىغا ئورۇنلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئىسلام قوزغىلىڭىنىڭ ئومۇمىي غەلىبىسى ئورۇندىلىپ تەنتەنە قىلىنىشىدۇ. ئارقىدىنلا مۇسۇلمانلار ئىچىدىن چىققان پۇرسەتپەرەستلەر، يەنى يۇقىرىدا ئىسمى كۆرسىتىلگەن كۆپلىگەن ئادەملەرنى قاراقاشلىق دەپ ھۆكۈمەتكە تۇتۇپ بېرىپ، مۇكاپات ئالغانلارنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. خەلقنى قىرغان، قان قەرزگە بوغۇلغان زالىم بەگلەردىن ئەشەددىيلىرىنى تاللاپ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرىدۇ. بەزىلىرىنى قاماققا ئالىدۇ. ئىمان ئېيتىپ تەسلىم بولغان خەنزۇلاردىن بىرەرسىمۇ ئۆلتۈرۈلمىدى. ئۇلارنىڭ ھاياتى، مال - مۈلكىگە كاپالەتلىك قىلىندى.

سېپىل ئىچىدىكى دوتەي يامۇلىغا «دارىل سەلتەنەت»، ئامبال يامۇلىغا «دارىل ئەدلى»؛ ھەربىي قوماندانلىق ئورنىغا «دارىل ئاساكى» دەپ نام بېرىپ، ئىسلام ھۆكۈمىتى ئورگانلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بىر ئايدىن ئارتۇقراق جەڭ نەتىجىسىدە پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتى يەنى قاغىلىقتىن باشلاپ چەرچەن، چاقىلىققا قەدەر ناھىيەلەر خوتەن

مەمۇرىي، ھەربىي باشلىقلىرىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ ھاكىم، (بەزىدە ۋالىي دەپ ئاتىلاتتى)، ئىمىر (ھەربىي باشلىق) لىرى تۆۋەندىكىچە بەلگىلەندى:

1-قاراقاش ناھىيىسىگە تۇرسۇن مەدەمەت داموللىنى ھاكىم ۋە ئىمىر قىلىپ بەلگىلەندى.

2-خوتەن ناھىيىسىگە مەھەممەتئىمىن مۇپتى ئاخۇنۇمنى بەلگىلەپ، «ۋالىي ھەزرەت» دەپ نام بېرىلدى.

3-كېرىيە ناھىيىسىگە ئابدۇخېۋىر ھاجى، سوپى بەگلەر تەيىنلەندى.

4-چىرىيە ناھىيىسىگە قۇربان ئىمىياز ھاجى، ئابدۇقادىر داموللا تەيىنلەندى.

5-لوپ ناھىيىسىگە مەھەممەتسىدىق ھاجى، ئابدۇقادىر ھاجىلار بەلگىلەندى.

6-گۇما ناھىيىسىگە ئابدۇجېلىل ھاجى، سەيدى ھاجىلار بەلگىلەندى.

7-قاغىلىق ناھىيىسىگە ئىسمايىل داموللا بەلگىلەندى. (ئۆز ۋاقتىدا قاغىلىق خوتەنگە قارايتتى.)

8-چەرچەن ناھىيىسىگە مەسۇم ھاجى، ئىلى ئاخۇنلار بەلگىلەندى. (چەرچەن ئەسلىدە خوتەنگە قارايتتى.)

يۇقارقى بەلگىلەنگەن كىشىلەرگە شۇ ناھىيىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقى تاپشۇرۇلدى.

چى) شەيخۇل ئىسلام ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىپ ، دىنىي ئىشلار ، مائارىپ ، تەشۋىقات ئىشلىرىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان بولدى .

6- نۇرئەخمەت مەخسۇم (مەھەممەتئىمىن داموللىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى) ئامانلىق ساقلاش ، رازۋېتكا قىلىش ، سىرتقى ۋىلايەتلەر بىلەن ئالاقىلىشىش ئىشلىرىغا تەيىنلىنىپ ، «ئىمىر سايىپ» دەپ نام بېرىلدى . قۇربانئەلادامولللىنى نۇرئەخمەت مەخسۇمغا ياردەمچى قىلىپ تەيىنلىدى .

7- بارات دامولللىنى ھەربىي قورال - ياراقلارغا مەسئۇل قىلىپ ، ئولجا ئېلىنغان قورالارنى تاپشۇرۇۋېلىش ، ساقلاش ، تارقىتىپ بېرىش ۋە يېڭى قورال ياساش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى .

8- روزىمەھەممەت داموللا ، ساقاخۇن باي ، خۇدابەردى ئەرەمنىلەر ھالىيە كىرىم - چىقىم ، ھېسابات ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى .

9- مەھەممەتئىمىن مۇپتىنى ئەدلىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى .

ئىسلامىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ ، ھەر قايسى تارماقلارغا مەسئۇل كىشىلەرنى بېكىتىپ ، ۋەزىپە تاپشۇرۇلغاندىن كېيىنلا ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ

8- جەمئىيەت تىنچلانغاندىن كېيىن ئادەم ئۆلتۈرگەن، يارىدار قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى ياكى تەنجازاسى بېرىش.

9- ھۆكۈمەت ۋە قوشۇننىڭ تەمىناتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىسلام شەرىئىتى بويىچە پۇقرالاردىن ئۆشرە - زاكات ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش.

خوتەن ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يەكەنگە يۈرۈش قىلىشى

خوتەن ۋىلايىتى ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈشى بىلانلا، قەشقەر تەرەپتىن ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى يۆرۈنقى خوتەننىڭ دوتىيى يەن دوتەيىنىڭ باشچىلىقىدا، كۆچلۈك قىسىملارنىڭ خوتەنگە قاراپ يېتىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى كېلىدۇ. ئىسلام تەشكىلاتى تەرىپىدىن خوتەن شەھەر سىپىلىدىكى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىدىن تاپشۇرۇپ ئالغان قورالالار بىلەن 65 كىشىلىك كۈچلۈك قوشۇن تەشكىللەپ، سەيفۇللا مەۋلىۋىنى باشلىق قىلىپ، زاۋا مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولغان نۇر ئەخمەت مەخسۇمغا ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. شەنبە كۈنى ئاخشىمى نۇر ئەخمەت مەخسۇمدىن «دۈشمەن ئەسكەرلىرى پەيدالىمىغا كەلدى. ئىمىن ھەزرىتىمنىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەن مەزمۇندا خەۋەر كەلدى. سوقۇش باشلىنىش بىلەن تەڭ ئىمىن ھەزرەت يېتىپ كېلىدۇ. بۇ بىر مەيدان دەھشەتلىك سوقۇش ئارقى-

ئىسلام ھاكىمىيىتىنىڭ يولغا قويغان سىياسەتلىرى

1- ئىمان ئېيتىپ تەسلىم بولغان خەنزۇلارنىڭ ھايا-تىغا كاپالەتلىك قىلىش، قالايمىقان ئۆلتۈرۈشكە رۇخسەت قىلماسلىق.

2- ئىمان ئېيتىپ تەسلىم بولغان خەنزۇلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرىغا چېقىلماسلىق، يەكلىمەسلىك، زۇلۇم سالماسلىق.

3- ئىمان ئېيتىپ تەسلىم بولغان خەنزۇلارنىڭ شەخ-سىي مال - مۈلكىنى قوغداش، مۇسادىرە قىلماسلىق، بۇلاڭ - تالان قىلماسلىق.

4- قوزغىلاڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلغان، قورال يوشۇر-غان، مەخپىي ھەرىكەت قىلغان، قارشىلىق كۆرسەتكەن-لەرنى قەتئىي جازالاش.

5- كونا ھۆكۈمەتكە سادىق بولۇپ، قاراقاشلىقۋە باشقا ئادەملەرنى تۇتۇپ بەرگەن، بىگۇناھ خەلقنىڭ جې-نىغا زامىن بولغان، قان قەرزگە بوغۇلغان ئەمەلدارلار-غا ئۆلۈم جازاسى بېرىش.

6- كونا ھۆكۈمەتكە سادىق بولغان يەرلىك ئەمەل-دار، بەگ، تەرجىمانلاردىن خەلققە زۇلۇم سېلىپ، مال-مۈلكىنى ۋەيران قىلغان، جەۋىر سالغان، جېنىغا زامىن بولغانلارنى قاتتىق جازالاش.

7- ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ قولىنى كېسىش.

بولدى. لېكىن ئەسكەرلەر تېخىمۇ غەزەپكە كېلىپ جان تىكىپ جەڭ قىلغانلىقى ئۈچۈن، دۈشمەن قوشۇنلىرى يېڭى شەھەرنىڭ سېپىل ئىچىگە چېكىنىپ كىرىۋالدى. نۇر ئەخمەت مەخسۇم بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال قوشۇنلىرىنى باشلاپ يەكەن يېڭى شەھەر سېپىلىنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئىسلام تەشكىلاتى ئابدۇللا مەخسۇمنى (شاھ مەنسۇر) بىر قانچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يەكەنگە ياردەمگە ئەۋەتتى. يەكەن مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن، خوتەن ئىسلام تەشكىلاتى خاتىرجەم بولالماي، سابىت داموللىنى يەكەنگە مەسلىھەتچىلىككە ئەۋەتتى. خوتەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى تېخىمۇ چىڭىتىپ، ھۇجۇمنى كۈچەيتكەنلىكى ئۈچۈن، دۈشمەنلەر ئۈمىدسىزلىنىپ، سېپىل ئۈستىدىن ئاق بايراق چىقىرىپ، تەسلىم بولىدىغانلىقىنى ۋە بارلىق قورال-ياراقلىرىنى، ئاتلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، شەھەرنى بوشىتىپ چىقىپ كېتىشكە يول قويۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭغا خوتەن قىسىملىرى قوشۇلدى. لېكىن، كېيىن دۈشمەننىڭ ھىلە ئىشلىتىپ، بىر قىسىم قوراللىرىنى يوشۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئابدۇللا مەخسۇم بۇ ئەھۋالنى تۆۋەنرەسمىجاڭدا مەلۇم قىلىپ دۈشمەنلەر شەھەر ئىچىدىن چىقىپ سايغا بارغاندا

لىمىق يەن دوتەيىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قاچىدۇ. دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى ئاق ئەڭگەرگىچە قوغلاپ بېرىپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە قايتىپ كېلىدۇ.

قىزىلرابات سوقۇشىدا يېڭىلىپ قاچقان يەن دوتەيىنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرى قايتىپ بېرىپ گۇما ناھىيىسىدە قىرغىنچىلىق قىلىپ، 45تىن ئارتۇق بىگۇناھ پۇقرانى ئۆلتۈردى. شەھەردىكى بارلىق ئۆي، ساراي، مەدرىسلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. بۇ ئارىلىقتا قەشقەردىن يەن دوتەيگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئىككى تۆركۈم تۇرغۇن ئەسكىرى ئەۋەتىدۇ. بۇلار قاغىلىققا كەلگەندە، قاغىلىقتىكى قوزغىلاڭچىلاردىن يېڭىلىپ، بارلىق قورال-ياراقلىرى بىلەن ئەسىرگە چۈشىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان يەن داردىن گۇمىدىكى قالدۇق ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، چوڭ يولنى تاشلاپ، تاغ يولى بىلەن يەكەنگە قاچىدۇ.

يۇقارقى خەۋەرنى ئاڭلىغان خوتەن ئىسلام تەشكىلاتى نۇر ئەخمەت مەخسۇم (ئىمىر سايىپ)، سەبغەتۇللامەۋلىۋدلەرنى 2000 ئەسكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتىدۇ.

نۇر ئەخمەت مەخسۇم بىر قىسىم قوشۇنلىرى بىلەن قاغىلىقتا قېلىپ، قالغان قوشۇنلىرىنى سەبغەتۇللامەۋلىۋى باشچىلىقىدا يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. يەكەن كونا شەھەردە قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ، سەبغەتۇللامەۋلىۋى شېھىت

خوتەن قىسىملىرىنىڭ باشلىقلىرىنى قاماققا ئېلىپ، قوشۇنلار قورالسىزلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاپىز تۇەنجاڭ يەكەندىكى ئۆزىنىڭ قىسىملىرىدىن توختى لیەنجاڭنى قوشۇنلىرى بىلەن گۇمىغا بېرىشقا بۇيرۇيدۇ. ئىسلام تەرەپتىكى بەزى كىشىلەرنىڭ خائىنلىق قىلمىشى بىلەن ئىسلام قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىدۇ. توختى لیەنجاڭ ھېچقانداق قارشىلىقسىزلا گۇمىغا يېتىپ بارىدۇ ۋە داۋاملىق ئىلگىرىلەيدۇ.

يۇقارقى خەۋەرنى ئىمىن ھەزرەت ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ «مۇسۇلمانلار ئۆز ئارا قان تۆكۈشمەيلى، شەھەرنى ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، بىز موللىلىقنى قىلايلى» دەپ بارلىق قورال- ياراقلارنى يىغىپ، توختى لیەنجاڭغا ئۆتكۈزۈشكە بۇيرۇيدۇ. دەل شۇ مەزگىلدە يەكەندە نازارەتتە تۇرۇۋاتقان ئىمىرسايىپتىن «توختى لیەنجاڭنىڭ ئادەملىرى ياخشى ئادەملەر ئەمەس، ئۇلار لۈكچەك، قىمارۋاز. شەرىئەتنى بىلمەيدۇ. ھوشيار بولۇش كېرەك» دېگەن خېتى يېتىپ كېلىدۇ. مېلىك ھەزرەت (مۇھەممەت نىياز ئەلەم) بۇزۇق ئادەملەر بىلەن چوقۇم ئۇرۇشماي بولمايدۇ دەپ قاتتىق تۇرۇۋالغانلىقتىن، ئىمىن ھەزرەت قايىل بولۇپ، كۈچ تەشكىللەپ، ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلىپ توختى لیەنجاڭنىڭ ئالدىغا ئۇرۇشقا چىقىدۇ. بۇلار زاۋا قورغانغا

يوقىتىش پىلانىنى مەلۇم قىلىدۇ. سېپىل ئىچىدىكى مىڭ-
دەك ھۆكۈمەت قوشۇنى چېكىنىپ چىقىپ، ھەممىنىڭ سېپىغ
يېتىپ بارغاندا، نۇر ئەخمەت مەخسۇم مىڭدەك ئەسكەرنى
باشلاپ، دۈشمەن ئارقىسىدىن بېسىپ كېلىدۇ. تاغ بېشى-
دىن يۇسۇپخان قۇر بېشى، شىمال تەرەپتىن ھاپىز تۇەن-
جاڭ، قىزىل تەرەپتىن بەختىيارخانلار نۇر ئەخمەت مەخسۇم-
غا ماسلىشىپ، ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنى تامامەن دېگۈدەك
قىرىپ تاشلايدۇ.

يەكەن ئۇرۇشى غەلىبىلىك تاماملانغاندىن كېيىن
ئابدۇللا مەخسۇم (ئىمىرسايىپ)، ھاپىز تۇەنجاڭلار يەكەندە
قالىدۇ. نۇر ئەخمەت مەخسۇم، ساۋۇت دامولىلار 2000دىن
ئارتۇق قوشۇننى باشلاپ، تۆمۈرسىجاڭ بىلەن كۆرۈشكىلى
قەشقەرگە بارىدۇ. بۇلار قەشقەردە تۆمۈر سىجاڭ بىلەن
بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسى-
ۋىتى بۇزۇلۇشقا باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ
تۇيۇقسىز بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئابدۇللا مەخسۇم بىلەن سا-
ۋۇت دامولىنى قاماققا ئېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇلار-
نىڭ بارلىق قوشۇنلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، بۇلان-تالان
قىلىپ بولغاندىن كېيىن، شەھەر سىرتىغا ھەيدىۋېتىدۇ.
يەكەندە تۇرۇۋاتقان ھاپىز تۇەنجاڭ يۇقارقى خەۋەرنى
ئاڭلاش بىلەنلا نۇر ئەخمەت مەخسۇمنى قاماققا ئالىدۇ.

كىردى. شۇنىڭ بىلەن 1933-يىلى 6-ئاينىڭ 13-كۈنى يەكەن 2-قېتىم خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

تۆمۈر سىجاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، غوجىنىياز ھاجىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن مامۇت سىجاڭ، ساۋۇت داموللا ۋە ئابدۇللا مەخسۇم (شامەنسۇر)لەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن قاتتىق جەڭ بولۇپ، ماجۇڭيىڭنىڭ كۈچلۈك قىسىملىرىغا تەڭ كېلەلمەي، ئابدۇللا مەخسۇم 400دەك ئەسكىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ قەھرىمانلارچە شېھىت بولىدۇ. مامۇت سىجاڭ، ساۋۇت داموللىلار كۆكراۋات تەرەپكە چېكىنىپ كېتىدۇ.

يېڭىسارادا ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ قورشاۋىدا قالغان نۇر ئەخمەت مەخسۇم 17كىچە قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، قەھرىمانلىق بىلەن شېھىت بولىدۇ. جەمئىي 23كۈنلۈك جەڭدە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق باشلىقلىرىدىن ئايرىلىپ، 4200دەك ئادىمى ئۆلۈپ تۈگەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ئىسلام قوزغىلىڭىنىڭ يەكەن، قەشقەر تەرەپكە يۈرۈش قىلغان قىسىملىرى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ بېسىقتۇرۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى.

بارغاندا، قاتتىق سوقۇش بولىدۇ. ئىمىن ھەزرەت قورغاندى-
كى تۇڭگەنلەرنىڭ كاۋۇ بېشىغا چىقىپ توختىتى لىيەنجاڭنى قارىغا
ئېلىپ ئېتىپ تاشلايدۇ. باشلىقىدىن ئايرىلغان دۈشمەن
ئەسكەرلىرى قالايمىقانلىشىپ قاتتىق يېڭىلىپ، ئۆلۈكلىرىنى
تاشلاپ ئاز بىر قىسمىلىرى قېچىپ قۇتۇلىدۇ.

مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەت داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، ھاپىز
تۇڭگانجاڭنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ پوسكامغىچە
يېتىپ باردى. دەل شۇ ۋاقىتتا قەشقەردە تۆمۈر سىجاڭ تۇڭگان-
لار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ھاپىز تۇڭگانجاڭنىڭ يەكەندىكى
قىسىملىرى ئالدى- ئارقا تەرىپىتىن كەلگەن زەربىدىن ئە-
سىرەپ، نۇر ئەخمەت مەخسۇمنى قامىقىتىن قويۇپ بېرىدۇ.

ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى تۆمۈر سىجاڭنى ئۆلتۈرۈپ، قەش-
قەردە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئابدۇللا مەخ-
سۇمنى تۈرمىدىن بوشىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر ئىشنى
تەلەپ قىلىدۇ. شامەنسۇر كۆرۈنۈشتە ماقۇل بولۇپ، قورال-
ياراقلارنى ماجۇڭيىڭ بېرىدىغان، ئادەمنى شامەنسۇر چى-
قىرىدىغان بولۇپ، شامەنسۇرنى ئادەم ئېلىپ كېلىش ئۈ-
چۈن خوتەنگە يولغا سالىدۇ. يېڭىسارغا بارغاندا، ئاتىنى
تاشلاپ ئارقا يول بىلەن پىيادە مېڭىپ پوسكامغا بېرىپ،
نۇر ئەخمەت مەخسۇم بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بۇلار بىرلىشىپ يە-
كەنگە ھۇجۇم قىلىپ، ئانچە كۈچىمەيلا يەكەنگە بېسىپ

خوتەن خەلقىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتىش ئېھتىمالىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاساسى ھەربىي باشلىق ۋە خىل قوشۇندىن ئايرىلغان ۋە ياردەمچىسىز قالغان خوتەن قىسىملىرى ئاخىر چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىقى مۇھەممەدنىياز ئەلەم (مېلىك ھەزرەت) ئالدى بىلەن تەسلىم بولىدۇ. ئاساسىي كۈچتىن ئايرىلغان مەھەممەد ئىمىن ھەزرەت ئامالسىز قېلىپ، 300دەك ئادەمنى باشلاپ، نۇسى، پوپۇنا، تاغ تەرەپكە چېكىنىدۇ. تاغ يوللىرىدا ماخۇسەن قىسىملىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغاچ چېكىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا 1934-يىلى 6-ئاينىڭ 23-كۈنى يېنىدا قالغان 20دەك ئادىمى بىلەن تىبەت ئارقىلىق كەشمىرگە بېرىپ، ئاندىن ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

خوتەن ئىسلام ھاكىمىيىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى

قوزغىلاڭنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ تەرەپلەردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇشقا باشلايدۇ. يەنى، تۆمۈر سىجاڭ، مامۇت سىجاڭ، ھاپىز تۇەنجاڭ، مەھەممەتئىمىن ھەزرەت ئوتتۇرىسىدا ھەر خىل زىددىيەتلەر كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ خوجانىياز ھاجىمنىڭ مەنسەپ ئاتا قىلىش ھىلىسىگە ئالدىنىپ، قوزغىلاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇش نىيىتىگە كېلىپ، ھەر خىل سۇيىقەست ئىشلىتىپ، زىيان سالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىڭشىسەي خوجانىياز ھاجىدىن يېڭىلگەن ماجۇڭيىڭ كۈچلىرى جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، قەشقەرگە مەركەزلەشكەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارغا بولغان بېسىمى ئىنتايىن ئېغىرلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر قەدەر تەربىيە كۆرگەن، ئىتتىپاقلاشقان، قورال-ياراقلىرى خىل ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىغا قارىتا، بىر قەدەر تارقاق، تەربىيە كۆرمىگەن، قورال-ياراقلىرى ناچار ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك مەغلۇپ بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن، ماخۇسەن باشچىلىقىدا 8000 كىشىلىك قوشۇننى خوتەن تەرەپكە يولغا سالىدۇ. مەھەممەت ئىمىن ھەزرەت پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ، غالجىرلاشقان ماخۇسەن قىسىملىرىنىڭ

ماخۇسەن خوتەندە

1 ـ ماخۇسەننىڭ خوتەنگە كېلىشى

1934 ـ يىلى يازدا ماخۇسەن قوشۇنلىرى، شىڭشىسەي قوشۇنلىرى ۋە غوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قومۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ماھمۇت سىجاڭ قاتارلىقلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا سۈرۈلۈپ، 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى خوتەن رايونىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ مەزگىل خوتەندە 1933 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى (سەيشەنبە) مەھەممەن بۇغرا باشچىلىقىدا قوزغالغان ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ تۇرغىنىغا بىر يىل بەش ئايدەك ۋاقىت بولغان چاغ بولۇپ، بۇ جەرياندا قوزغىلاڭچىلار يەكەن، قەشقەرگە قەدەر يۈرۈش قىلىپ، يەرلىك ھاكىمىيەت كۈچلىرى، قەشقەر يېڭىشەھەردىكى چۇلاق زىنخۇي قوشۇنى ۋە غوجانىياز ھاجى، تۆمۈر سىلىڭ، ئوسمان قىرغىز، ماجۇڭيىڭ قاتارلىقلارنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ، بەزى مەغلۇبىيەتلەرگە ئۇچراپ، خوتەنگە يىغىلىپ ئۆزىنى ئوڭشىماقچى بولۇۋاتقان مەزگىل ئىدى.

ماخۇسەن قوشۇنلىرى 1934 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا دېگەن يېرىگە كېلىپ، مەھەممەن ھەزرەتنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىر كۈن جەڭ قى-

6

ماخوسەن خوتەندە

مەمتىمىن توختى

ئابدىقادىر مۇھەممەدى

دۆلەت بېگىم

ۋاڭ شىڭزى

(ئابابەكرى تۇرسۇن)

تىكلىنىدۇ.

2ـ ماخوسەننىڭ خوتەندىكى ھاكىمىيەت تۈزۈمى

خوتەن رايونى شىنجاڭنىڭ غەربىگە، جەنۇبىي شىنـ جاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتا ھىندىقۇش تاغلىرى ئارقىلىق ھىندىستان، كەشمىر بىلەن، شەرقتە شىزاڭ، چىڭخەي بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

خوتەن رايونى پۈتۈنلەي ماخوسەننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەندە، خوتەن رايونى ئاللىقاچان قاغىلىق، گۇما، قاراقاش، خوتەن، لوپ، چىرىيە، كېرىيە، نىيە، چەرچەن قاتارلىق توققۇز ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. (نىيە ئۇ چاغدا ناھىيە بولمىسىمۇ، ھازىرقى ناھىيە بويىچە ئېلىندى).

ماخوسەننىڭ ئايالى شۇ چاغدىكى شىنجاڭدا ھۆكۈمران بولغان ماجۇڭيىڭنىڭ سىڭلىسى بولغاچقا، ماخوسەن ماجۇڭـ يىڭنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە قوللىشىغا ئىگە ئىدى. ماخوسەن خوتەنگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەينى-كەينىدىن يەتتە لۈي ئەسكىرى كېلىدۇ. ئۇ خوتەندىكى ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقـ لاپ قېلىش ئۈچۈن، قاغىلىقتىن چەرچەنگىچە ئۆزىنىڭ ئەسكىرى قىسمىنى تۇرغۇزىدۇ. خەلققە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىپ، خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ-سېلىقنى تېخىمۇ كۆپەيـ تىدۇ. شۇنداقلا خوتەن رايونىدا ھەربىي جەھەتتىن سەكـ

لىپ، ئاخىرى پەقەت چوماق، نەيزە، كالتەك بىلەن قو-
راللانغان مەمتىمىن ھەزرەت ئەسكەرلىرىنى يېڭىپ، كەچ
تەرەپتە خوتەن شەھەر ئىچىگە كىرىدۇ. مەمتىمىن ھەزرەت
زاۋۇدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، خوتەنگە قايتىپ كېلىپ
ئۆزىنىڭ 500دەك ئەسكىرى بىلەن ھازىرقى لاگرۇ گۈڭ-
شېسىنىڭ پوپۇنا دېگەن يېرىگە قېچىپ كېتىدۇ. (بۇ يەر
قاراقاش دەرياسىنىڭ بويى بولۇپ، ئېگىز تاغلىق ئىدى).
لېكىن، بۇ يەردە يەنىلا ماخۇسەننىڭ مەمتىمىن ھەزرەتنى
قوغلاپ چىققان ئەسكەرلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدۇ.
مەمتىمىن ھەزرىتىم ئەسكەرلىرى بىلەن دەريا بويىدىكى
تىك چوققىدا يول تاپالماي گاڭگىراپ قالىدۇ. ئاخىرى
ئەسكەرلىرى قاراقاش دەرياسىغا ئۆزىنى ئېتىپ، قارشى
قىرغاققا ئۆتۈشكە بەل باغلايدۇ. مانا شۇ ھالقىلىق پەيت-
تە، يول باشلىغۇچى كېلىپ مەمتىمىن ھەزرىتىمنى چېقىل
بىلەن دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە بىخەتەر ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ.
ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى دەرياغا ئۆزىنى ئاتىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن يەرلىك كالتەك-چوماق بىلەن قوراللانغان
مەمتىمىن بۇغرا ئەسكەرلىرى شۇ چاغلارغا نىسبەتەن
ئېيتقاندا، زامانىۋى بولغان مىلتىق، پىلىموتلار بىلەن قو-
راللانغان ماخۇسەن ئەسكەرلىرىگە تاقابىل تۇرالمايدۇ-دە،
ئىسلامىيە ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ماخۇسەن ھاكىمىيىتى

ئالتە لىيەن ئىدى. بىر لىيەندە ئىشچى-خىزمەتچىلىرى بولۇپ 150 ئەسكىرى بار ئىدى. بىر لۇيدە 1200دەك ئەسكەر بولۇپ، خوتەن رايونىدا ماخوسەننىڭ جەمئىي 13مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى.

ماخوسەننىڭ ئەسكەر تۇتۇش تۈزۈمى ئىنتايىن چىڭ بولۇپ، بۇمۇ خوتەن خەلقىگە بىر بالايى-ئاپەت ئىدى. ئۇ ھەر ئۈچ ئوغلى بار ئائىلىدىن بىردىن ئوغۇلنى ئەس-كەرلىككە تۇتاتتى. بەرمىگەنلەرنى ئۇرۇپ، ئېسىپ، بۇ-لاپ-تالاپ ئۆلتۈرەتتى. بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكىچە پا-جىئەلىك بىر ۋەقە بولغان: قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋۇ-دىكى جالالىدىن غوجام دېگەن كىشىنىڭ 20 ياشلىق ئوغلى ئەبەيدۇللا غوجامنى ئەسكەرلىككە تۇتماقچى بولىدۇ. جا-لالىدىن غوجام ماخوسەننىڭ ئەمەلدارىغا يالۋۇرۇپ «قانـ-چىلىك مال - دۇنيا دېسەڭلارمۇ بېرەي، بالامنى ئەس-كەرلىككە تۇتمىساڭلار» دەيدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئە-مەلدار 15چارەك ئالتۇن تەلەپ قىلىدۇ. جالالىدىن غو-جام 15چارەك ئالتۇننى تۆلەيدۇ، لېكىن بۇ ئەمەلدار ئالتۇننى ئېلىپ بولۇپلا ئەبەيدۇللا غوجامنى نەق مەيدان-دا دادىسىغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ قىلىچ بىلەن چېپىۋېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 1936- يىلى يازدا ماخوسەننىڭ ئون ئەس-كىرى تاغ تەرەپكە قاچقاندا، ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ خو-

كىمىز باشقارما قۇرۇپ، ئۇنىڭ مەسئۇللىرىنى ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك كىشىلىرىدىن بېكىتتى. بۇ سەككىز باشقارما تۆۋەندىكىچە:

1. ھەربىي لاۋازىمەت باشقارمىسى.
2. ھەربىي ئەسلىھە باشقارمىسى.
3. ھەربىي قانۇن باشقارمىسى.
4. مەھرەملەر باشقارمىسى.
5. سىياسىي تەلىم-تەربىيە باشقارمىسى.
6. ھەربىي ئات-ئۇلاغ باشقارمىسى.
7. ھەربىي دوختۇرلۇق باشقارمىسى.
8. مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى.

ماخوسەن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بىر تەرەپتىن ھەربىي تۈزۈمىنى چىڭ تۇتسا، يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك ھاكىمىيەتنى چىڭ تۇتتى. ئۇنىڭ ئەسكىرى قىسمى ئىچىدە پىيادە ئەسكىرى، توپچىلار قىسمى، مىلتىق قىسمى، ساقچى قىسمى، ئاتلىق قىسمى، قىلىچ-نەيزە قىسمى قاتارلىق مۇنتىزىم قىسىملىرى بار ئىدى. خوتەن شەھەر ئىچىدە بولسا، ئاساسلىق قىسمىنى تۇرغۇزغان ئىدى. قاغىلىق، گۇما، قاراقاش، لوپ ھەم كېرىيىدە بىر لۈيدىن ئىككى لۈيگىچە ئەسكەر تۇرغۇزغان بولۇپ، شۇ چاغدىكى بىر لۈي ئىككى تۇەن، ئىككى يىڭ،

ئۇلارنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈشى ۋە ئۇلارغا مەس-
ئۇل بولغان بەگلىرى تۆۋەندىكىچە :

1- ئىلچى بەگلىكى (بەگچىن دەپمۇ ئاتىلاتتى). بۇ يەرنىڭ
بېگى ئىبراھىمجان بەگ (ئىبراھىمجان شالتاق) بىلەن
بەردى بەگ ئىدى.

2- يۇقارقى توساللا بېگى : ئېلى بەگ لاتا بىلەن
نەجمىدىن بەگ ئىدى.

3- تۆۋەن توساللا بېگى : مەھەممەت ھاجى بەگ بى-
لەن مەتتۇرسۇن مېلىك ھاجىم ئىدى.

4- يۇقارقى بورزان بېگى : مەھەممەتسىدىق قازى بەگ
بىلەن ئەخمەت توختى بەگ ئىدى.

5- تۆۋەن بورزان بېگى : نىياز ھاجىم بەگ بىلەن
ئىمىن بەگ ھاجى ئىدى.

6- يۇقارقى سۇپا بېگى : ئابدۇكېرىم ھاجى بىلەن ئو-
بۇلقاسىم بەگ ئىدى. (ئوبۇلقاسىم بەگ ھازىرمۇ ھايات
بولۇپ، 72 ياش ئەتراپىدا)

7- تۆۋەن سۇپا بېگى : سادىر بېگىم بىلەن يەھيا بەگ
ئىدى.

8- يېڭىئاۋات بېگى : توختى ئاخۇنۇم بىلەن سەيدى بەگ
ئىدى.

9 -تاغ رايونى بېگى : مىرزاكېرىم بەگ بىلەن غو-

تەنىنىڭ سوچاڭ دېگەن يېرىدە پۈتۈن ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدا بۇ ئون ئەسكەرنىڭ پېشانىسىنىڭ تېرىسىنى سويۇپ يۈزىگە، بۇرنىنى كېسىپ ئېڭىكىگە، قۇلىقىنى كېسىپ يۈزىگە، ئەمچەكىنى كېسىپ قورسىقىغا ساڭگىلىتىپ قويۇپ قىيناپ ئۆلتۈرىۋەتكەن. بۇنداق پاجىئەلەرنى كۆرگەن خەلق ماخوسەنگە بولغان نەپرىتىنى باسالماي، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىر قانچە قېتىم قوزغىلىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن ماخوسەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۈچ يېرىم يىل ئىچىدە بۇ ھەرىكەتلەر مەغلۇپ بولغان.

ماخوسەن ئەسكىرىي كۈچىگە تايىنىپ، مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن. يەنى شۇ چاغلاردا مېلىك ھەزرەت (مەتنىياز ئەلەم) خوتەننىڭ دوتەيى (ۋالىيسى) ئىدى. ھەربىي ئىچىدىن چىققان چىڭ سىلىك مۇئاۋىن ۋالىي بولۇپ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈن ئىشنى شۇ باشقۇراتتى. ھەر قايسى ناھىيىلەردە ئامبال (ھاكىم—شەنجاڭ) تۇرغۇزغان بولۇپ، خوتەن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئابدۇللاجان قارى ئىدى. ھاكىمنىڭ ئاستىدا بەگ (رايوندەرىجىلىك)، يۈز بېشى (دوغا بەگ)، ئون بېشى، چوقا بېشى، (يۈزمو يەردە بىر چوقا بېشى بولاتتى) قاتارلىقلار ھوقۇقىنى يۈرگۈزەتتى. ماخوسەن ھۆكۈمرانلىقىدىكى چاغلاردا خوتەن ناھىيىسىدە توققۇز بەگلىك بولۇپ،

ماخوسەن خوتەندە ھۆكۈم سۈرگەندە، ئۆز ئالدىغا پۇل ياساپ تارقاتتى. بۇ پۇللاردىن: خام قەغەزدە ئىشلەنگەن توپىشا قەغەزى، خاپىيو (قەشقەرتىمزىسى)، يۈپىيو (خەسگە باستان پۇل يەنى ياغ تىمزا) قاتارلىقلار بار ئىدى. بەزى چاغلاردا كونا داچەن پۇلنىمۇ خەجلەيتتى.

3. ئالۋاڭ - سەيسىسى

ماخوسەن دەۋرىدە خوتەن خەلقىنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - سەيسە ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ھەر كۈنلۈكى دېگەندەك 40 خىلدىن ئاشاتتى. ھەر كۈنلۈكى بىر قانچە ئادەم ئالۋاڭ - ياساق دەردىدىن ئېسىپ ئۆرۈلۈپ، جېنىدىن ئايرىلاتتى. ماخوسەن خوتەندىكى 90% تىن ئارتۇق دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلقنى دەھشەتلىك ئىزىپلا قالماستىن، بەلكى تاغ جىلغىلىرىدا، يېراق يايلاقلاردا ياشايدىغان چارۋىچى خەلقلەرنىمۇ زۇلۇم سېلىپ قاقشىتاتتى.

ماخوسەننىڭ خوتەن رايونىدىكى 13 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كېيىم - كېچەكلىرى ۋە ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ يېمەكلىكىنى شۇنداقلا ماخوسەننىڭ ئالتۇن، كۆمۈش (يامبۇ) ئالۋاڭلىرىنى خوتەن خەلقى تەل قىلىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ئۇنىڭ سېلىقلىرى ئىچىدە ھەتتا ئۆزىنىڭ ئاتلىرىنى سەمرىتىش ئۈچۈن پىت سېلىقىمۇ بار ئىدى. خەلق ئۈستىدىكى سېلىقلارنىڭ بەزىسى كۈندىلىك،

جەمئەت بەگ ئىدى . يۇقىرىقى بەگلەرنىڭ بىر قىسمى بىر قارار خەنزۇچە ئوقۇپ ، كۇرسىنى تۈگەتكەندىن كېيىن يېڭىدىن بەگلىككە تەيىنلەنگەنلەر بولۇپ ، يەنە بىر قىسمى ئىسلام ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ بەگلىكتە قالغان-لار ئىدى . بۇ بەگلەرنىڭ مائاشى چوڭ پۇلى بولۇپ ،(يەر ساتقاندا ئالىدىغان شىرىنكا پۇلى) يۈز بېشىمۇ شۇ پۇلدىن تەمىنلىنەتتى .

ماخوسەن يۇقىرىقىدەك ھەربىي ، مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمى ئارقىلىق ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ ، ئىبەك مۇھىمى ئۆزىگە ئالتۇن ، كۈمۈش (يامبۇ) توپلايتتى . ئەسكەر-لىرى مۇداپىئە كۆرۈشتىن باشقا ، يەنە ئىچكى جەھەتتە قوز-غىلىشلارنى بېسىقتۇرۇپ ، ئالۋاڭ - سەيسە يىغىشقا مەسئۇل بولاتتى . يەنە بىرلىيەن ئەسكەر كېرىيە تاغلىرىدىن مەخ-سۇس ئالتۇن كولايتتى . خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ سەيسىنى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتۇراتتى . بۇنىڭغا قارشى چىققان خەلقنى ئېسىپ ئۇرۇش بىلەن ئۆلتۈرەتتى .

ماخوسەننىڭ زۇلمىغا قارشى باتۇر خوتەن خەلقى كۆپ قېتىم قوزغالغان بولسىمۇ ، كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا يې-ڭىلدى . يەنى قاراڭغۇ تاغ ۋەقەسى بىلەن تەۋەككۇل ۋە-قەسى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ . (بۇلار ئۆز بابىدا سۆز-لىنىدۇ .)

تۆچ ، پولات (ئاتلىرى ئۈچۈن يۈگەن ، تاقا ، قىلىچ ،

كوكەر ، مىشەك ، بومبا ياساش ئۈچۈن ،)

13ـ ئارغامچا ، (ئادەم باغلاش ، ئاتلىرىنى باغلاش ئۈچۈن)

14ـ تاغار ، چوڭ ـ كىچىك خورجۇن (ئەسكەرلەر ـ
گە ئاشلىق توشۇش ، ئاتلىرىغا سامان ، يەمچان توشۇش)

15ـ چىنە ، قاچا ، لىگەن ، پەتنۇس ، چەينەك ،
چۆمۈچ ، مەش ، تۆگزا ، ئاياق ـ قۇشۇق ،

16ـ كاساڭ قاتارلىقلار .

17ـ كالا ، تۆگە (تايلاق) ئات ، قوي (يېيىش ھەم
مىنىش ئۈچۈن)

18ـ توخۇ ، ئۆدەك ، كەپتەر ، باچكا (تامىقى ئۈچۈن)

19ـ توخۇ ، ئۆدەك ، كەپتەر تۇخۇمى ، (يېيىش ئۈچۈن)

20ـ ئىگەر ، يۈگەن ، ئىزەڭگۈ ، نوختا ، پۇشتان ،
(ئاتلىرىنى جابدۇشقا)

21ـ ئاياللارنىڭ چېچى ، كىرپە (ئاتلىرىنى سەمرىت ـ
تىش ئۈچۈن)

22ـ جىگدە ، ئۆرۈك يىلىمى . (ئاياغ تىكىش ئۈچۈن)

23ـ قاشتېشى (نەپىس بويۇملار ياساشقا)

24ـ داۋىغان تېرىسى . (چاپانلىرىغا ياقىلىق ئۈچۈن)

25ـ تۈلكە تېرىسى . (چاپانلىرىغا ياقىلىق ئۈچۈن)

26ـ پاي پۇلى . (تەنزە پۇلى)

بەزىسى ھەپتىلىك ۋە بەزىسى قەرەلسىز بولۇپ ، خەلقنى ئۆي- ماكانىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى .

مەسىلەن : تۆۋەندىكى ئالۋاڭ- سېلىقلارنى كۆرۈپ با- قايلى :

1- غەللە (يەرگە قويۇلغان ئاساسلىق باج)

2- ئۆشرە (مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسىدىكى ئونىڭ بىرىنى بېرىش)

3- دەن ئاشلىقى (بىردەن ئون چارەك)

4- چۆرىمە ئاشلىق (بوغازغا كېلىدىغان ئاشلىق)

5- ھەر مو يەرگە كەلگەن بۇغداي ، قوناق ، گۈرۈچ ، ئارپا (ئاتلىرىنى سەمرىتىش ئۈچۈن)

6- كېپەك . (ئاتنى بېقىش ئۈچۈن)

7- ئوتۇن ، سامان ، پەچان (ئات- ئۇلاغلار ئۈچۈن)

8- ئالتۇن ، كۈمۈش ، (يامبۇ)

9- خام ، چەكمەن ، پاختا يىپ (كېيىم -كېچەكلىرى ئۈچۈن)

10- خۇرۇم ، چەم ، كۆن ، تېرە (ئاياغلىرى ، ئات جابدۇقلىرى ئۈچۈن)

11- يۇڭ ، يۇڭ يىپ (يوتقان ، كۆرپە ، گىلەم ھەم ياتاق خورجۇنى ئۈچۈن)

12- تۆمۈر ، مىس ، چۆيۈن ، قوغۇشۇن ، قەلەي ،

رات (ئىگە-چابدۇق ئەتكۈچى) قاتارلىقلار بولۇپ، بۇكى-
شىلەرنى تۇتۇپ مەجبۇرىي ئىشلىتىشنىڭ سىرتىدا، يەنە
خىلمۇ-خىل ئۇسۇللار بىلەن ئادەم تۇتۇپ ئەمەلدارلارنىڭ
شەخسى ئىشلىرىغا سېلىپ ھايۋان قاتارىدا خورلايتتى.
يۇقىرىقىدەك ئالۋاڭ-سېلىقنىڭ كۆپلىكىدىن ياشلار ئەس-
كەرلىككە تۇتۇلسا، قېرىلار ئوتۇن، سامان توشۇيتتى.
ئاياللار ئىش-ئەمگەك بىلەن بولۇپ، مەھسۇلات ئالالمايت-
تى. شۇڭا ماخوسەن ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دەۋرلەردە يەپ-
دىغان نەرسە يوق، كۈنجىرىنى نان ئورنىدا يىگەن. بۇ
زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق قوزغىلىپ قارشىلىقمۇ كۆرسەت-
كەن. لېكىن ماخوسەن تەرىپىدىن پاجىئەلىك باستۇرۇلغان.
مەسىلەن: 1935- يىلى يازدا قاراڭغۇ تاغ خەلقى ماخو-
سەننىڭ ئالۋاڭ- سېلىقىغا قارشى نارازىلىق بىلدۈرۈپ
قارشىلىق كۆرسەتكەن. ھەتتا قاراڭغۇ تاغ كۆۋرۈكىنى ئې-
لىۋېتىپ، ئىككى يىلدىن ئارتۇق ئالۋاڭ-سېلىق تۆلىمەي كەلگەن-
لىكى ئۈچۈن ماخوسەن غەزەبلىنىپ، مالۇيجاڭ (خوۋيزۇ)
باشچىلىقىدا 180 ئەسكەر چىقىرىپ قاراڭغۇ تاغ خەلقىنى
قانلىق باستۇرغان. ئۇلار 188 ئادەمنى نەق مەيداندا
قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈپ، 16مىڭ 500 قوي، 3500 قو-
تاز، 680 ئات، 1500 ئېشەكنى بۇلاپ ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇ-
نىڭدىن باشقا يەرلىك ئەمەلدارلارمۇ «كۆتۈرەلمەسەڭ، ساڭ-

ماخوسەن يۇقىرىقىدەك ئالۋاڭلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يەنە ھۈنەرۋەنلەرنى تۇتۇپ، مەجبۇرىي ئىشقا سېلىش ئارقىلىق خەلقنى ئازابلايتتى. قارشىلىق قىلغانلارنى ئېسىپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرەتتى. ھۈنەرۋەنلەر بۇنداق زۇلۇمدىن بىزار بولۇپ، «ئۆز ھۈنىرىمىز ئۆزىمىزگە دۈشمەن بولدى» دېيىشەتتى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇنلىغان ھۈنەرۋەن خەلق يۇرت-ماكانىدىن، بالا - چاقىسىدىن ئايرىلىپ، سەرگەردان بولۇشاتتى. مانا مۇشۇنداق ئازابلارنى تارتقان ھۈنەر ئىگىلىرى 40 خىلدىن ئاشاتتى. يەنى: ياغاچچى، سەيپۇڭ، تامچى - سۇۋاقچى، كېگىزچى، جۇۋدچى، مۆزدوز، جۇۋازچى، تۆمۈرچى، گىلەمچى، ساتىراش، ئاشپەز، ناۋاي، خامچى (چەكمەنچى)، مىسكەرچى، بوياقچى، تورچى (يوتقان، كۆرپە تورى ئەتكۈچى)، ئاتقۇچى (پاختا ئاتقۇچى)، يىپچى، ئاياقچى (تاماق يەيدىغان ياغاچ قاچا)، بورىچى (قومۇشتا توقۇلىدۇ)، كۆن ساندۇقچى، تاغار-خورجۇنچى، تۇماقچى، ئىگەچى، زەرگەر، سىۋەتچى، مۆلە- توقۇمچى، زەيچى، ئەلگەكچى، شاخاچى (سوپۇن قۇيۇدىغان ئادەم)، قەغەزچى، نوختىچى (ئات-ئۇلاغلىرىنىڭ بېشىنى باغلاش ئۈچۈن)، ياغلوچى (مەشچى)، قازانچى (بومبا قۇيۇش ئۈچۈن)، تاشچى، تۈگمەنچى، تۈزچى، خەيجاك، بۆتچى (شايى، ئەتلەس توقۇيدۇ)، سار-

دەيپياۋتۇ① دەپ ئات قويدى.
بەش پاشا②نىڭ مەنزىلىگە،
تۇڭگان گۆيلار ئوت قويدى.
ئۇينىغان گۆي، كۆلگەن گۆي،
ۋەدىسى ياڭغان تۇڭگان گۆي.
ئاللا-ئاللا ئەربابللا،
باغلاپ كەتتى تۇڭگانلار.
ئىسىغا③ چىققان ئەرلۈيجاك،
پىشىغا④ چىققان مالۈيجاك.
ئاق تۇرسۇننى تۇتۇپ كەلدى،
يېڭى شەھەرلىك سەنمۇجاك⑤.
بۆيىل ياغنۇر بەك ياغدى،
لەيلەك بولدى داۋانلار.
ئۆز ئېردىن ئايرىلىپ،
ۋەيران بولدى جۇۋانلار.
قاراڭغۇ تاغنىڭ ئىچىدە،
قومۇش بىلەن تارىشا.
بىزگە بولدى نەسىھەت،
تاغدىن چىقماس پادىشا.

---

①ۋەكىل بېشى، بەش پاشا②: تاراجىم، مەمتىلى هاجىم، ئاق تۇرسۇن موللام، ئاق سەيدى، مۇھەممەت سەيدى.
③. ④ ئىيىسى، پېشى: قاراڭغۇ تاغدىكى كەنتنىڭ ئىسىملىرى.
⑤ قاراقاشلىق مىلىك ھەزرىتىمنىڭ سەنمۇجاڭى نۇراخۇن.

كەلمەتمۇۋال» دېگەندەك، ھېلىگەرلىك قىلىپ خەلقنىڭ سېلىقى-
نى ئېغىرلىتىپ، قاقتى-سوقتى قىلىپ، خەلقنى قىينايدۇ.
مەسىلەن: خېلىل ئاخۇن ھاجى (ئىسلام ھۆكۈمىتى ۋاقتىدا
توساللا بېگى ئىدى) قاراڭغۇ تاغقا بېرىپ خەلققە: «سە-
لەر ماڭا 500 سەر ئالتۇن بەرسەڭلار، مەن سىلەرنى ما-
خوسەننىڭ ئالۋاڭ - سېلىقىنى تۆلىمەيدى دەپ ئازابلايدى-
غان قىيناشىمردىن قۇتقۇزۇپ قويىمەن» دەپ گوللىغان.
شۇنىڭ بىلەن قاراڭغۇ تاغنىڭ پىيشى دېگەن يېردىن ئە-
دىرىس ھاجىم چوناقنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت مۇسا 500
سەر ئالتۇننى بەرگەن. لېكىن، بۇ ئالدامچى خۇمپەر بۇ-
ئالتۇننى ماخوسەنگە بەرمەي ئۆزى ئېلىۋالغان. بۇنى
ئۇققان ماخوسەن تېخىمۇ غەزەپلىنىپ، قاراڭغۇ تاغ خەلقى-
گە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىپ، تېخىمۇ قىرغىنچىلىق ئېلىپ
بارغان. بۇ جەھەتتە قاراڭغۇ تاغ خەلقىنىڭ تاھازىرغى-
چە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ ئېيتىپ يۈرگەن تۆۋەن-
دىكى قوشاقلىرى ماخوسەننىڭ زۇلمىنىڭ ئېنىق دەلىلى:

ئازنە-شەنبە كۈنلەردە،
دۈشمەن ئالدىدا كىم كەلدى؟
جاما ئەت قاتار تۇرۇپ،
قىبلە تامدىن ئوق كەلدى.
خوتەندىن چىققان ئون كىشى،

دىن قاراڭغۇ تاغ خەلقىگە گۆش ۋەزىپىسى قويۇپ پەر-
مان چۈشۈرىدۇ، بۇ پەرماننى قاراڭغۇتاغ مىڭبېگى خوجى ئەخ-
مەت بەگ تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئوغلىنى بۇ ئىشنى
ئورۇنلاشتۇرۇشقا چىقىرىدۇ. بەگنىڭ ئوغلى مېتىنىز، نېسە
قاتارلىق جايلاردا چارۋىچىلارنى يىغىپ 500 قوتاز، 1500
قوينىڭ ئاۋۇدىگىنى خەلققە چاچىدۇ ۋە بۇ چارۋىلارنى ئە-
تىسى چۈشكىچە يىغىپ ئەكىلىپ بەگكە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى
بۇيرۇيدۇ. خەلق تۆت كۈندىن كېيىن تاپشۇرۇپ بېرىشنى
ئېيتىدۇ. لېكىن بەگ ئوغلى بۇنى رەت قىلىدۇ. خەلق
بەلەن بەگ ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش يۈز بېرىش ئېھتىمالىغا
ئىنتايىن يېقىن بولۇپ قالىدۇ. بۇنى سەزگەن خەلق ئىچە-
دىكى ئاق تۇرسۇن موللا دېگەن كىشى بەگ قېشىغا بې-
رىپ، تاغنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەيدۇ ۋە ماللارنىڭ يايلاقتا
ئىكەنلىكىنى، يايلاقتىن ئەكېلىش ئۈچۈن 2—3 كۈن ۋا-
قىت كېتىدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ تۆت كۈندىن كېيىن يەت-
كۈزۈپ بېرەيلى دېگەن گېپىنىڭ ئىنتايىن ئورۇنلۇق ئىكەن-
لىكىنى ئېيتىدۇ.

بەگنىڭ ئوغلى ئۇنىماي يەنە ئۆزىنى كۆرسىتىپ: «ھەي ئاق-
تۇرسۇن موللا، سەن مېنى بىلەمسەن؟ بىلمىسەڭ، بىلىپ قوي: مەن
غوجەخمەت بەگنىڭ ئەركىن بالىسى بولىمەن، مەن ئەتە دې-
دىم، ئەتە بېرىسەن. ئەگەر ئەتە بەرمىسەڭ، قىيامەتنى شۇ

بۇنداق قوشاقلار ئىنتايىن كۆپ. قوشاقلاردىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، خەلق ئۆزىنىڭ غەزەپ-نەپرىتىنى باسالماي ماخوسەنىڭ باستۇرۇشىغا، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىغا نارازى بولۇپ قەتئىي قارشىلاشقان. ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، زۇلۇم ئالدىدا ھەرگىز تىز پۈكمىگەن. قاراڭغۇ تاغ ۋەقەسىنىڭ تەپسىلاتى ئۆز بابىدا سۆزلىنىدۇ.

4. قاراڭغۇ تاغ خەلقىنىڭ ماخوسەنگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى

قاراڭغۇ تاغ خوتەن ناھىيىسىگە تەۋە تاغ بولۇپ، خوتەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. 136 ئائىلىلىك چارۋىچى ئولتۇراقلاشقان جاي (شۇ چاغدىكى سان). بۇيەرنىڭ شەرق تەرىپى يورۇڭقاش دەرياسىدىن كۆلا كۆۋرۈك بىلەن ئۆتۈپ، پىشە، بۇيا، خوتەنگە كېلىدىغان يول بىلەن تۇتاشقان. شىمال تەرىپىدە كوئىنلۇن تاغ تىزمىسى، جەنۇب تەرىپىدە ھىندى قۇش تاغ تىزمىسى، شەرق تەرىپىدە مۇز تاغ، غەرب تەرىپىدە يەنە ھىندىقۇش تاغ تىزمىسى بار. قاراڭغۇ تاغ خەلقى ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ يەردە خوتەندىكى بايلارنىڭمۇ، اوپتەكى بايلارنىڭمۇ يايلاقلىرى بار.

1935-يىلى ماخوسەنىڭ ھەربىي تەمىنات باشقارمىسى-

يولنى توسۇپ ياتىدۇ. بۇۋاقىتدە ئېل تاغ تۆۋەنرى كېلىپ دەريا-
داسۇ ئۆلغىيىدىغان چاغ ئىدى. مۇشۇپۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
ئۇلار دەريادىكى كۆلاكۆۋرۈكنى ئېلىۋېتىدۇ.

ئاقتۇرسۇن موللىنىڭ بۇھەرىكەتلىرىنى بەگلەر خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى ئابلاجان قارىدىنا مەلۇم قىلغانىدىن كېيىن، ئامبال بۇئەھۋالنى دوتەيي مىيلىك ھەزرىتى بىلەن ماخوسەنگە يەتكۈزىدۇ. ماخوسەن بۇنى بىرياقىلىق قىلىشنى مىيلىك ھەزرەتكە تاپشۇرىدۇ. ئۇ، لوپ ناھىيىسىدىكى مالۇي-جاڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئاقتۇرسۇن موللىنى تىرىك تۇتۇپ كېلىشنى، ئەگەشكۈچىلىرىنى باستۇرۇشنى تاپىلايدۇ. بۇيرۇق-نى ئالغان مالۇيجاڭ قىسىملىرى بىرقانچە قېتىم بېرىپمۇ كۆلاكۆۋرۈك بولمىغاچقا، دەريادىن ئۆتەلمەي يېنىپ كېلىدۇ. بۇئەھۋال ئىككى يىلدەك داۋاملىشىدۇ، ماخوسەن تاغ خەلقى-دىن ھېچقانداق ئالۋاڭ ئالالمايدۇ. ماخوسەن بۇئەھۋالنى ئاڭلاپ بىرتەرەپتىن قاتتىق غەزەبلەنسە، يەنە بىرتەرەپتىن ھىلىگەرلىك، ئالدامچىلىق بىلەن تۇزاق قۇرۇپ، تۇزاققا چۈشۈ-رۈشنى پىلانلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاراڭغۇتاغ خەلقى چوقۇنى-دىغان ئىلىخان ئىشاننى ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. ئىلىخان ئى-شان خوتەن ناھىيىسىنىڭ خانئېرىق يېزىسىدىن بولۇپ، دائىم قاراڭغۇتاغقا بېرىپ ئىشانلىق قىلىپ، مۇرۇت توپلىغان ۋەشۇ ئارقىلىق كۆپ ئابروي تاپقان. قاراڭغۇتاغ، مېتىز، نىسى، ئەش-

چاغدا كۆرۈسەن دەيدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئاقتۇرسۇن موللا دەرغەزەپ بولۇپ: «سېنى كىم بىلمەيدۇ، سەن مېنى تونۇپ قوي: مەن بولسام، ئېسىلىق ئاقتۇرسۇن بولىمەن، سەن غوجەخمەت بەگنىڭ ئوغلىمۇ؟ داداڭ لوجىڭغانىڭ ۋاقتىدا يايلاقتىن باج ئالدى، ئىسلام بولغاندا، سەن ئەمىر بولىۋېلىپ، داداڭنى يۆگەپ قالدىڭ، يېڭىساردا ئەمىر ساھىپنىڭ مۇھاپىزەت قىلمىدا ئىدىڭ. ماخوسەن بىلەن جەڭ قىلغاندا، ئەسكەرلەرنى تاشلىۋېتىپ قېچىپ كەلدىڭ. سېنىڭ سەۋەبىڭدىن ئەمىر ساھىپ نۇرغۇن ئەسكەرلەر بىلەن شېھىت بولدى. نەتىجىدە بىز خەلق زالىم ماخوسەنگە تۇتۇلدۇق. ئەندى بۈگۈنكى كۈندە بەگ بولۇۋېلىپ ماخوسەننىڭ دېپىنى چېلىپ، خەلق ئالۋاڭنى تۆت كۈندىن كېيىن بېرەيلى دېسە، ئۇنىماي، بۈگۈن بېرىسەن دەپ قىستاسەن؟» دەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسى تۇتۇشۇپ قالىدۇ. تاغ خەلقى بەگ ئوغلىنى ئۇرۇپ بىر ئۆيگە قاماپ قويىدۇ. تاغ خەلقىنىڭ ئەلپازىدىن قورققان بەگنىڭ ئوغلى يىغلاپ تورۇپ يالۋۇرىدۇ، ئاقتۇرسۇن موللا: «ساڭا جان لازىم بولسا، تاغدىن ھازىر كەت. ئېلىك ھەزرىتىم بىزنىڭ پادىشاھىمىز، سۆزىگە بوي سۇنىمىز، لېكىن، ماخوسەنگە بەيئەت قىلمايمىز» دەيدۇ ۋە بەگنىڭ ئوغلىنى ھەيدىۋېتىپ، ئاقتۇرسۇن موللا ئۆزىنى تاغنىڭ پادىشاھى دەپ ئېلان قىلىدۇ. شۇنداقلا تاغ تەۋەسىدىكى پالۋانلارنى يىغىپ ماخوسەن ئەسكىرى كېلىدىغان

دى» دېگەن چۇقان كۆتۈرۈلدۇ. بۇ چاغدا ئېلىنغان ئىشتان باش-
لاپ ئوقۇلغان بامدات نامىزىنىڭ ئۇزۇن سۈرە بىلەن باشلان-
غان پەرزى تۈگىمىگەنىدى. نامازنى ئوقۇۋاتقان 17 ئادەم ئۆز
ئورنىدىلا ئېتىپ تاشلاندى. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى كۆۋرۈك-
تىن قانداق ئۆتتى؟ كۆلا كۆۋرۈك نېمە ئۈچۈن سېلىندى؟
ئەمەلى كۆلا كۆۋرۈككە ئالاھىدە ئادەم قويۇپ ساقلاۋاتاتتى.
بىراق بۇ چاغدا پېشىنلىق ئىشتان نىياز ئاخۇننىڭ ئايالى
توختىخان ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، نامازغا بارىدىغان خەلق كۆلا
كۆۋرۈكنىڭ تاختايلىرىنى سېلىپ قويىدۇ. بۇ پۇرسەتنى
غەنىمەت بىلگەن ماخۇسەننىڭ ئەسكەر باشلىقى ئەرلۇيجاڭ
180 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن كۆلا كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، ئازان
بامدات ئوقۇۋاتقان بىگۇناھ خەلقنى قانلىق باستۇرىدۇ؛
قاراڭغۇ تاغلىق تاۋى ھاجىم، مەمتىلى ھاجىم، مەتنىياز ئاخۇن،
ئاق ئالىم ئاخۇن قاتارلىق چارۋىدارلاردىن 17 كىشىنى يىپ-
لىغا چىلاپ باغلاپ قويۇپ، 176 ئادەمنى ئۇلارنىڭ كۆز ئالدى-
دا چېپىپ تاشلايدۇ. بۇنىڭغا چىدىمىغان تاۋى ھاجىم، مەمتى-
لى ھاجىملارنىڭ ئىككى ئوغلى ئۆيدىكى مىلتىقىنى ئېلىپ
چىقىش ئۈچۈن يۈگرەيدۇ. لېكىن ئەرلۇيجاڭ ئەسكەرلىرى
بۇ ئىككى ئوغۇلنى تۇتۇپ ئەرلۇيجاڭنىڭ بۇيرۇقى بويى-
چە يورىغا يۆلەپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئالۇۋچى-
لارنىڭ بوغدايلىرىغا ئوت قويىدۇ. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى-

پۇل، پىشە، بۇيا ئايىما قىلىرىدىكى خەلق بۇ ئىشانىڭ سوپە-
لىرى ئىدى. شۇڭلاشقا مىلىك ھەزرەت قاراڭغۇ تاغقا ۋەكىل
بولۇپ بارىدىغان بىر گۇرۇپپا قۇرۇپ، شۇ گۇرۇپپىدىكى ۋەكىل-
لەرگە ئىلىخان ئىشانىنى قوشۇپ ئەۋەتىدۇ. بۇلار بېرىپ تاغ
خەلقىگە خىزمەت ئىشلەپ تۇرغاندا، ئەرلۇيجاڭنى 180 دەك ئەس-
كەر بىلەن يوشۇرۇن ماڭدۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېلىل
ئاخۇن ھاجى كۆپچىلىككە قاراپ: «بىز بۇ يەرگە كۈندۈزى بې-
رىپ قالساق، ئۇلار كۆرۈپ پېشىمغا، پېشىدىكىلەر قاراڭغۇ تاغ-
قا خەۋەر قىلسا، قاراڭغۇ تاغلىقلار يەنە كۆللا كۆۋرۈكنى ئېلىۋە-
ۋەتسە، 14 ئۇچا (24 مېتىر) كەڭلىكتىكى دەريادىن قانداق
ئۆتىمىز؟» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. ئەرلۇيجاڭ قىسىملىرى
بۇ مەسلىھەت بويىچە، تېردىم قىشلاقتا قونماي مېڭىپ، يېردىم كې-
چىدىن كېيىن پېشىغا كېلىۋالىدۇ. ۋەكىللەر ئالدىدا ماڭىدۇ.
ئەرلۇيجاڭ قىسىملىرى كەينىدە مېڭىپ ئۇچرىغانلا يولۇچىلار-
نى باغلىۋالىدۇ. ئىلىخان ئىشان باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر قا-
راڭغۇ تاغقا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

تاغ خەلقى ئىلىخان ئىشانغا بەك مۇ چوقۇنغانلىقى ئۈ-
چۈن، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلايتتى. ئۇنىڭ «ماخوسەننىڭ ئەس-
كىرى كەلمەيدۇ، خاتىرجەم بولۇڭلار» دېگەن سۆزىگە ئىشىنىپ،
پوستىكىلەر پوستتا تۇرمايدۇ، خەلق بىخۇتلىشىدۇ. شۇكۈنى
تاڭنىڭ سۈزۈلۈشى بىلەن تەڭ «ماخوسەن ئەسكەرلىرى كەل-

تۆق غەلىبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك ئەمەل-
دارلارنىڭ، دىنىي تونغا ئورۇنىۋالغان ئالدامچىلارنىڭ خا-
ئىنلىقى بىلەن ئاخىرى قانلىق باستۇرۇلدۇ. لېكىن، قا-
راڭغۇ تاغ خەلقىنىڭ يۈرەك قېتىدىن چىققان زالىملارنىڭ
زۇلمىغا قارشى قوشاقلىرى ھازىرغىچە خەلق قەلبىدە ساق-
لىنىپ، ماخۇسەنگە بولغان چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنىڭ
ئامايەندىسى بولۇپ قالماقتا.

5. تەۋەككۈل خەلقىنىڭ ماخۇسەننىڭ زۇلمىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى

1935-يىلى 6-ئايلاردا ماخۇسەننىڭ خوتەن ناھىيە
تەۋەككۈل يېزىسىدا توققۇز نەپەر، ئىسلاماۋاتتا يەتتە
نەپەر ئەسكىرى بولۇپ، بۇلار يورۇڭقاش دەرياسى ئىككى-
گە ئايرىپ تۇرغان تەۋەككۈل بىلەن ئىسلاماۋاتتا ماخۇ-
سەننىڭ تۈرلۈك ئالۋاڭ-سېلىقلىرىنى يىغىشتىن سىرت، تە-
ۋەككۈل ئارقىلىق ئاقسۇ، كۇچارغا ھەم شىمالىي شىنجاڭ-
غا بارىدىغان ۋە ئۇ يەردىن كېلىدىغانلارنى تۇتۇش، بۇ-
لاش ئىشلىرىنى قىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇ تەرەپ-
لەردىن كېلىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈ-
چۈن قويغان ئەسكىرى كۈچى ئىدى. ئۇلار يەنە پۇقرا-
لارغا دەن ئاشلىقى، ئوتۇن، سامان، پىچان قاتارلىق سې-

نىڭ تۇيۇقسىز قىرغىنچىلىقىدىن قورقۇپ بۇغدا يىلىقا يوشۇرۇنۇۋالغان بەش نەپەر قېرى، ئاجىز كىشىلەرنى بۇغداي بىلەن بىللە كۆيدۈرۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇغدا يىلىقا يوشۇرۇپ قويغان ئىككى بۆشۈكتىكى ئىككى بوۋاقنى كۆيدۈرۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇتۇپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ بويلىرىغا ئوت قويۇۋېتىدۇ. بۇ قېتىمدا ئېيتقىنىمىزدەك 15 مىڭ 500 قوي، ئۈچ مىڭ 500 قوتاز، 1500 ئېشەك، 680 ئات ۋە نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش (يامبۇ) لارنى بۇلاپ قاراڭغۇ تاغنى كۆزدۈستا ئىلىقا ئايلاندۇرۇپ، ئاقتۇرسۇن موللا باشچىلىقىدىكى 18 كىشىنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ قايتىپ كېلىدۇ. بۇ كىشىلەرنى پەيشەنبە كۈنلۈكتە ھازىرقى «قىزىل يولبۇز» كىنوخانىسىنىڭ ئورنىدا پاچىقىلىك ھالدا چېپىپ تاشلايدۇ. بۇلارنى چاپقاندا ماخۇسەننىڭ ئاخۇنلى ئاخۇن لۇيجاڭ بېشىغا سەللە ئوراپ، يېنىغا تاپانچا ئېسىۋېلىپ، بۇ 18 كىشىنى يالاڭباشتاق قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، كونا جۇڭگونىڭ مۇستەبىت پادىشاھلىرىنىڭ قائىدىسى بويىچە «ئۆلۈم» دېگەن تۆمۈر تامغىنى قىزدىتىپ ئۇلارنىڭ گەدىنىگە يېقىپ، ئاندىن «سا» (بوغۇزلا) دېگەن پەرمان بىلەن رەتىگىلا چاپىدۇ.

قاراڭغۇ تاغ خەلقىنىڭ ماخۇسەننىڭ ئالۋاڭ-سېلىقىغا قارشى چىقىپ بارغان كۈرەشنى گەرچە ئىككى يىلدىن ئار-

ماڭسۇر» بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئازنە كېچىسى ماخوسەننىڭ ئاز-
نە بازاردىكى ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلار
ئىچىدىكى خەي فۇگۇەن، مافۇگوەن قاتارلىق داڭلىق جال-
لاتلارنى تاياق-توخماق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدۇ. قالدى
ئەسكەرلىرى پاتىپاراق قىلىشىپ تەرەپ-تەرەپلەرگە قاچىدۇ. بۇ
قوزغىلاڭچىلار ئازنە بازاردىكى ماخوسەن ئەسكەرلىرىنىڭ
بازىسىدا يېرىم كۈن تۇرۇپ، ئاندىن خوتەن تەرەپكە قا-
راپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرا لەڭگەرگە يېتىپ چىقە-
قاندا ئۇلارنىڭ كەينىدىن مىڭغا يېقىن دېھقان تەشكىللە-
نىپ ئەگىشىپ چىقىدۇ. شۇ ئارىلىقتا ئىسلامئاۋاتتىكى
ماخوسەن ئەسكەرلىرىدىن لۇفۇگوەن دېگەن ئاتقا مىنىپ
تېزدىن خوتەنگە چىقىپ ئاخۇن لۆيجاڭغا «تەۋەككۈلدا
زىۋازا پەيدا بولدى» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
تەۋەككۈل تەرەپكە غوجانىياز ھاجى ئادەم باشلاپ چىقىپ-
تۇ دەپ، ئەرلۆيجاڭنى بىر لۆي ئاتلىق ئەسكەرلىرى بە-
لەن تەۋەككۈلگە ماڭدۇرىدۇ. بۇلار خوتەندىن يولغا چە-
قىپ باش لەڭگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە، تەۋەك-
كۈل تەرەپتىن چىققان قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ قا-
لىدۇ. ئەرلۆيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلارنى ئوققا تۇ-
تىدۇ . نەچچە ئونلىغان ئادەم ئۆلىدۇ. خەلق ھەر تەرەپكە
قېچىشقا باشلايدۇ. ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدىكى قوزغى-

تىلمىقلارنى سىيلەپ، ۋاقتىدا پەرمىگە نانەرنى بىر كۈندىن ئۈچ كۈنگىچە ئىسسىپ قويۇپ ئۇرۇپ، يېرىم جان قىلىپ قوياتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ماخوسەننىڭ چېرىكلىرى ئىنسان قېلىپىدىن چىقىپ خەلقنىڭ خوتۇن-بالىلىرىنى، قىزلىرىنى زورلۇق بىلەن ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇۋالىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولاتتى. قورال كۈچى بىلەن ئايالىلارغا زورلۇق ئىشلىتىپ بۇلاپ كېتەتتى. بۇنداق زوراۋانلىقلارنى كۆرۈپ چىداپ تۇرالمىغان تەۋەككۇل دېھقانلىرى: «ماخوسەن ئەسكەرلىرى قاغىلىقنىڭ بۇ تەرىپىدىلا بارمىش، بۇلار ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەس ئوخشايدۇ» دېگەن گەپلەر بىلەن بىراقلا قوزغىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بـــۇلارنى يوقىتىۋەتسەك، بۇ زۇلۇمدىن قۇتۇلغان بولىمىز دېگەن خىيالغا كېلىدۇ-دە، ئەخمەت سەردار دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە تەييارلىنىدۇ. ئەخمەت سەردار ئەسلى قاراقاش ناھىيىسىدىن بولۇپ، ماخوسەننىڭ زۇلمىغا چىداپ تۇرالماي تەۋەككۇلغا قېچىپ بارغان كىشى ئىدى. ئۇ تەۋەككۇلنىڭ دەرتمەنلىرىدىن ئېلى ھاجى، شـــاكىركۆك، مۇھەممەت چاناق، ساۋۇر بوۋا قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ پىلان تۈزۈپ، بۇلار باشچىلىقىدا جەمئىي 80 نەچچە ئادەم قوزغىلىپ چىقىدۇ. بۇلار ئىچىدىن ئەخمەت سەردار «ئىمىن ھەزرىتىم»، شاكىركۆك دېگەن كىشى «شاھ

يىلى تۇتۇلغان بىگۇناھ ئادەملەردىن 35 كىشىنى ئېلىپ چىقىپ، ئازنە بازارنىڭ شەرق تەرىپىدىكى شورلۇقتا ئورا كولاپ قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئەتىمەك قىلىچلاردا چېپىلغان ئادەملەر بىر-ئىككى قېتىم قىلىچ ئۇرۇش بىلەنلا ئۆلمەيدۇ. گاھى قىلىچلاردا، چېپىلغان كىشىلەر ئون نەچچە قىلىچ ئۇرۇش بىلەن ئۆلىدۇ. ئەتىسى يەنە ئادەم ئىزدەپ ھوق دېگەن يەرگە چىقىپ، ئىمىن ھاجىم دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدىن بىر خورجۇن ئاق تەڭگىنى بۇلاپ ماڭىدۇ. ئىمىن ھاجىم قارشىلىق كۆرسىتىپ توسقاندا، ئىمىن ھاجىمنى يەكشەنبە بازارغا ئېلىپ چىقىپ قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلايدۇ.

تەۋەككۇل تەرەپتە 35 ئادەمنى چاپقان كۈنى ئىسلاماۋاتتىمۇ 34 ئادەمنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. بۇ ئۆلگەن 34 ئادەم ئىچىدىن مەتتوختى قوش دېگەن كىشى ئۆلمەي قېلىپ كېيىن قوپۇپ قېچىپ كېتىدۇ. بۇ كىشى شۇ قانلىق تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ھايات ياشىماقتا. لېكىن ئۇنىڭ بويىنى قىيسىق ساقايغانلىقتىن، ئۇنىڭ «قوش» لەقىمى قىيسىققا ئۆزگىرىپ، كىشىلەر ئۇنى مەتتوختى قىيسىق دەپ ئاتىماقتا. يەنە قارشال دېگەن يەردىن بىر ئادەمنى چاپقاندا، ئايالى «ۋايجان» دەپ توۋلىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئايالنىمۇ چېپىپ تاشلايدۇ. ئۇنىڭ ئەتىسى

لاڭچىلار گەرچە قەھرىمانلىق كۆرسەتسىمۇ، قولىدا تاياق-
توخماقتىن باشقا قورال بولمىغاچقا، مەغلۇپ بولىدۇ. قوز-
غىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ئەخمەت سەردار (سەردار — 1933-يىل-
دىكى ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئوتتا كوماندىرلىرىغا بې-
رىلگەن ھەربىي ئۇنۋان) بىر بۆلەك ئادەملەرنى باشلاپ
دەريانى بويلاپ، جاڭگال يولى بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كې-
تىدۇ، يەنە بەزى قوزغىلاڭچىلار 2-3 كۈنلۈك يىراقلىقتى-
كى توغراقلىق جاڭگاللارغا قېچىپ كېتىپ جان قۇتقۇزىدۇ.
ماخوسەنىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى قاچقانلارنى قوغلاپ، ئال-
دىغا ئۇچرىغاننى ئېتىپ-چېپىپ شۇ كۈنى كەچتە تەۋەك-
كۈل، ئىسلامئاۋاتقا باستۇرۇپ كىرىپ، 3-4 كۈن «قەت-
لىئام» قىلىپ، ئالدىغا ئۇچرىغاننى ياش-قېرى دېمەي
ئېتىپ-چېپىپ قىرغىنچىلىق قىلىدۇ. ھەتتا ئۆيمۇ-ئۆي ئاخ-
تۇرۇپ يوشۇرۇنۇۋالغانلارنىمۇ تۇتۇپ ئۆلتۈرىدۇ. يۇرت ئى-
چىدە ئانچە-مۇنچە نامى چىققان كىشىلەرنى تېپىپ كېلىپ
ئېسىپ ئۇرىدۇ. ئۇلار ئېغىر تاياق زەربىسىگە چىدىماي،
قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنى «زىنۋازا» دەپ كۆر-
سىتىپ بېرىدۇ. شۇ چاغدا تەۋەككۇلغا تارى بەگ دېگەن
كىشى بەگ بولغان بولۇپ، ئۇ كىمنى كۆرسىتىپ بەرسە،
شۇ كىشىنى «زىنۋازا» دەپ قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ.
ماخوسەن ئەسكەرلىرى يېتىپ بېرىپ ئىككى كۈندىن كې-

ىدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلىدۇ. كېيىن خوتەندىن ئاخۇن
لۇيجاڭ بىلەن مەمتىلى داموللام دېگەنلەر. تەۋەككۇلغا
جىرىپ ئادەم تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشنى توختاتقاندىن كېيىن،
ئۆزىنىڭ مۇئاۋىن لۇيجاڭى ما لۇيجاڭنى ئەس-
كەرلىرى بىلەن تەۋەككۇلدا داۋاملىق ئەسكەر تۇتۇشقا
قالدۇرىدۇ. ما لۇيجاڭ تەۋەككۇلدا ئۈچ ئاي تۇرۇپ،
ئۆز ئەسكەرلىرىنى قاتتىق تۇرۇپ قىينىغانلىقى ئۈچۈن،
ئەسكەرلىرى ئۆز باشلىقلىرىدىن تۆت ئادەمنى ئېتىپ
ئۆلتۈرۈپ، ئاقسۇ تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ.

ئەمدى ماخۇسەننىڭ تەۋەككۇل، ئىسلامئاۋاتتا تۇتقان
ئادەملىرىگە كېلەيلى: ماخۇسەن قوشۇنلىرى تەۋەككۇل،
ئىسلامئاۋاتتىكى خەلقنى قانلىق باستۇرغاندىن كېيىن،
قوزغىلاڭغا ئەگەشكەن، ئەگەشمىگەن خەلقتىن بولۇپ بىر
يۈزلەك ئادەملەرنى باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ، پىيادە
ھەيدەپ خوتەنگە ئېلىپ چىقىدۇ. ھەتتا لوپ ناھىيەسىدىن
تەۋەككۇلغا كېتىۋاتقان يولۇچىلارنىمۇ تۇتۇپ بىرگە ھەي-
دەپ چىقىدۇ. بۇلارنى بىر نەچچە كۈن ھەر خىل ئازاب-
لار بىلەن قىيناپ، سوراق قىلىپ ئاخىرى بىر شەنبە كۈنىدە
(خوتەن كونا شەھەردە شەنبە كۈنى بازار بولاتتى) چۈشتىن
كېيىن بازار قىزىغان ۋاقىتتا سۇ دەرۋازىدىكى قارا سۇ
تۈگمەن يېنىدىكى تۆزلەڭ يەرگە (بۇ يەر ئەسلى قىغ

پەقەت ئازغىنە بازاردا قادىر يۈز بېشى، ئەخمەت چوقا قا-
تارلىق كىشىلەرنى «زىۋازا» تۇتۇپ بەرمىدىڭلار دېگەن با-
ھانە بىلەن ئازغىنە بازاردىكى ئادەم چاپقان شورلۇققا ئېلىپ
چىقىپ قىلىچ بىلەن چېپىۋېتىدۇ. ماخوسەن ئەسكەرلىرى
يېتىپ بېرىپ يەتتە كۈن ئۆتكەندە. يەنە شەھەر بويىدې-
گەن پەردە سەيدى ئاخۇن قاتارلىق توققۇز بىگۇناھ كىشىنى
چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. قوزغىلاڭچىلاردىن ماخمۇت ئاخۇن دېگەن
كىشىنى تۇتۇپ ئېلىپ كېلىپ «زىۋازا» تۇتۇپ بېرىسەن دەپ
ئاتقا مىنگۈزۈپ، يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ
بويىغا ئېلىپ بارىدۇ. دەريادا
كەلكۈن بولغاچقا، ئەسكەرلەر سۇدىن قورقۇپ ئۆتەلمەيدۇ.
يۈزبېشى غەنىمەت يالغان ماخمۇت ئاخۇن ئاتنى تاش-
لاپ ئۆزىنى سۇغا ئاتىدۇ. ئەسكەرلەر ئۇنىڭ كەينىدىن
ئوق ئاتسىمۇ تەگمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ماخمۇت ئاخۇن
ماخوسەن ئەسكەرلىرىدىن قۇتۇلۇپ، ساق-سالامەت ئاقسۇ-
غا بېرىپ بىر نەچچە يىلدىن كېيىن قايتىپ كېلىدۇ. ما-
خوسەن ئەسكەرلىرى قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈۋاتقاندا كۆپلە-
گەن كىشىلەر ئۆي، مال-مۈلۈكلىرىنى تاشلاپ، دەشتى-چۆل-
لەرگە قېچىپ كېتىپ، بىر نەچچە كۈنلەردىن كېيىن ئاغىلۇ،
بوستانلىقلارغا ئاندىن قايتىپ كېلىدۇ. تەۋەككۇل ۋە ئىسلا-
مۇئاۋاتتىكىلەر قىرغىنچىلىقتا بۇ ئىككى كەنتتىن جەمئىي 200

مەھەت رەجەپ قاتارلىق بىر نەچچە ئوقۇغۇچىلار بىلەن
شۇ مەيداندىكى بىر تىزىپ سۆگەتكە چىقىۋېلىپ ھەممە
ئەھۋالنى ئېنىق كۆرۈپ تۇرغانىدۇق. خەلق پۈتۈن
ئەتراپنى ئورىۋالغان ئىدى. ئاخۇن لۈيجاڭ قىغ دۆۋى-
سىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قىسقىغىنە بىر نەچچە ئېغىز سۆز
قىلدى. ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى ھېچكىم ئاڭلىيالمىدى.
ئاندىن بىر پۈشتەك چالغانىدى، جاللاتلار تەڭلا قىلىچ
سېلىپ ئالدىنقى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ كاللىسىنى
ئالدى. بىر ئادەم قىلىچ تېگىش بىلەن ئورنىدىن قوپۇپ
كېتىپ ئاندىن يىقىلدى. يەنە بىرسى ئورنىدىن تۇرۇپ
تېزلىنىپ ئولتۇرۇپ قېلىپ ئاندىن يىقىلدى، بۇلارغا
يەنە قىلىچ ئۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن جاللاتلار ئىككىن-
چى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ ئارقىسىدا تىزىلىپ تۇر-
دى. يەنە بىر پۈشتەك بىلەن بۇلارنىڭ ھەم كاللىسى
ئېلىندى. مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن 36 ئادەمنىڭ بېشى كې-
سىلدى. پۈتۈن خەلقنىڭ كۆزى ياش يۇقى بولۇپ، چە-
سىز ئازابلىنىۋاتاتتى. دەل شۇ چاغدا جازا مەيدانىنىڭ
شىمال تەرىپىدىكى چوڭ يولدا بىر ئايالنىڭ ئاللا-
چۇقان كۆتۈرۈپ يىغا-زارە قىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى.
كىشىلەر بۇ ئايالنى ئورىۋېلىشتى. ئۇ ئاق كېيىم كەي-
گەن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال بولۇپ، چاچلىرىنى چۇۋۇپ،

دۆۋىلەنگەن يەر ئىدى) تەۋەككۇلدىن تۇتقان ۋە يولدىن ئۆتكۈچى يولۇچىلاردىن بولۇپ 36 نەپەر كىشىنى ئالتىدىن سەپ قىلىپ تىزىپ چىقىدۇ. ئالدىنقى قاتاردىكى ئالتە كىشىنىڭ بۇرنىدىن سىم بىلەن تېشىپ ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ. ئىككىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ قۇلىقىدىن سىم ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ. ئۈچىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ دۈلىسىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ. تۆتىنچى قا-تاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ ئالقىنىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈ-زۈپ چاتىدۇ. بەشىنچى-ئالتىنچى قاتاردىكى ئالتىدىن 12 ئادەمنىڭ قولىنى كەينىگە قىلىپ سىم بىلەن ئوراپ باغ-لايدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى يالاڭئاياق قىلىپ يۈكۈندۈرگۈزۈپ ئولتۇرغۇزىدۇ. ئاندىن 18 نەپەر جاللات يەڭلىرىنى تۈرۈپ قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ئالدىنقى قاتاردى-كى ئالتە ئادەمنىڭ ھەر بىرسىنىڭ بېشىدا ئۈچتىن تىزى-لىپ قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇرىدۇ.

بىزنى مۇشۇ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن يولداشلار-دىن يولداش مەمتىمىن توختى مۇنداق دەيدۇ: «مەن مۇشۇ پاجىئە يۈز بەرگەندە 16 ياشقا كىرگەن ئىدىم. ئۇ چاغدا ماخوسەنگە «گاۋا» لىققا تۇتۇلۇپ قېلىشتىن قورقۇپ ماخوسەن ئاچقان خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىم. شەنبە كۈنى بازارغا چىقىپ بۇ پاجىئەنى كۆرۈش ئۈچۈن مەن

تەييارلىق قىلىپ، ئەسكىرىي كۈچلىرىنى سەككىز لۈيگە يەتكۈزۈپ، شىنىڭ شىمەيگە قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ. لېكىن قەشقەرگە ئەڭ دەسلەپتە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن يازى لۈيجاڭ ماخۇسەندىن يۈز ئۆرۈپ، شىنىڭ شىمەيگە مايىل بولىدۇ. ماخۇسەن ئەھۋالنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، دەرھال قەشقەردىن يەكەنگە قايتىپ كېلىپ، يازى لۈيجاڭ بىلەن شىنىڭ شىمەي ئەسكەرلىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن چولاق زىخۇينى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن بەي سەنمۇجاڭنى يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلەر بىلەن خوتەنگە ماڭدۇرىدۇ. ئۇ بەي سەنمۇجاڭ ئارقىلىق خوتەندە قالغان ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى قاغىلىققا ئەكەلدۈرۈپ، ھىندىستانغا قاچىدۇ. چېگرادىن ئۆتۈش ۋاقتىدا بەي سەنمۇجاڭنى ئېتىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئالتۇنلىرىنىمۇ ماخۇسەن ئۆزى ئېلىۋالىدۇ. لېكىن ماخۇسەن ھىندىستانغا چىققاندىن كېيىن، بۇ دۇنيالارنى ھىندىستان ھۆكۈمىتى مۇسادىرە قىلىۋالىدۇ. ماخۇسەن قېچىش بىلەن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قالايمىقانلىشىپ تەرەپ-تەرەپكە قېچىشقا باشلايدۇ.

ھەر قەرەپكە ئۆزىنى ئاتاشلاپ دات-پەرياد قىلىپ يىغلايتتى. بىر نەچچە ئاياللار ئۇنى قۇچاقلاپ يۆلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يىغا-زارىدىن پۈتۈن خەلق چىداپ تۇرالماي ياش تۆكتى. ئەسلى بۇ ئايال لوپنىڭ جىيا يېزىسىدىن

پ، 19 ياشلىق ئوغلى ئېشەك ھەيدەپ تەۋەككۇلغا كېتىۋاتقاندا، تەۋەككۇلدىن قايتقان خەلقنى ھەيدەپ كېلىۋاتقان ماخوسەن ئەسكەرلىرىگە ئۇچراپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ بالىنىمۇ قوشۇپ باغلاپ ئېلىپ چىقىپ، جازا مەيدانىدا ئىككىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ بىرسى بولۇپ بېشى ئېلىنغان ئىكەن. بۇ كۈنلەر 1936-يىلىنىڭ باھار پەسلىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى بولۇپ، دەل-دەرەخلەر ئەمدىلا كۆكىرىگەنىدى. 36 ئادەمنىڭ بېشى كېسىلىپ ئارىدىن چېرەك سائەتمۇ ئۆتمەيلا شەرق تەرەپتىن ھاۋا بۇزۇلۇپ ئالەمنى سېرىق توپا باستى. كىشىلەر مانا بۇ ناھەق قان تۆكۈلگەنىنىڭ ئالامىتى دېيىشىپ، ئۆلۈكلەرنى يۆتكەشكە كىرىشىپ كەتتى. مەنمۇ ئاغىنىلىرىم بىلەن قايتىپ كەتتىم».

دېمەك، تەۋەككۇل ئىسلامئاۋاتتىكى ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدىكى خەلقنىڭ ماخوسەننىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق پاجىئە بىلەن ئاياغلىشىدۇ.

ماخوسەن خوتەنگە كېلىپ توپتوغرا ئۈچ يېرىم يىل

ئىكەن . ماخوسەنىنىڭ زۇلمىدىن قاتتىق بىزار بولغان
خوتەن خەلقى بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ماخو-
سەنىنىڭ تېزرەك يوقىلىشىنى تىلەيدۇ . شۇ كۈنى كەچتە
يېڭى شەھەرگە ئوت قويىدىكەن دېگەن گەپلەر تارقىلىدۇ.
راست دېگەندەك تېخى قاراڭغۇ چۈشمەيلا يېڭى شەھەر ھاۋا
بوشلۇقىنى قارا تۈتەكلەر قاپلاپ ، قىپقىزىل ئوت يال-
قۇنى كۆتۈرۈلۈشكە باشلايدۇ . سېپىل ئىچىدىكى يېڭى شە-
ھەردە ئىدارە - جەمئىيەتتىن باشقا خەلقلەر ناھايىتى
زىچ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، سودا دۇكانلىرى ، ئاشپۇ-
زۇل ، ناۋايخانىلار كۆپ ئىدى . بۇ ئوت ئۈچ كۈندىن
كۆپرەك كۆيۈپ ، شەھەر ئىچى تامامەن كۈلگە ئايلىنىپ
تۈپتۈز بولۇپ كېتىدۇ . پەقەت شەرق تەرەپتىكى ئاش-
لىق ساك بىلەن سېپىل تاملا قالىدۇ . شەھەر ئەتراپىدى-
كى بىر تۈركۈم ئادەملەر شەھەرگە ئوت كېتىش ھامان شە-
ھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ ئالدىغا ئۇچرىغاننى تې-
لىپ تالان - تاراج قىلىشقا باشلايدۇ . شەھەر ماناشۇن-
داق قالايمىقانلاشقىلى تۇرغاندا ، دىنىي مەھكىمە ئاخۇنلى-
رىدىن مۇھەممەت شىرىپ مۇپتى ، ھوشۇرنىياز مۇپتى ،
نىياز قازىم قاتارلىق بىر نەچچە ئاخۇنلار شەرقىي تۆ-
مۈر دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ خەلققە : « باشقا نەرسە ئال-
ساڭلار مەيلى ، ئاشلىققا تەگمەڭلەر، ئاشلىقنى مەھكىدم

٦- ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئاخىرقى زوراۋانلىقى ۋە مەغلۇبىيىتى

1937- يىلى 10- ئاينىڭ 10- كۈنىدىن كېيىنكى بىر كۈنى چۈشتە خوتەن ئاسمىنىدا تۇيۇقسىز قوش قاناتلىق، كۆك رەڭلىك ئۈچ ئايروپىلان پەيدا بولدۇ. ئايروپىلانلار پەسلەپ ئۇچۇپ شەھەرنى بىر نەچچە قېتىم ئايلىنىپ، ئاندىن كېيىن يەنە ئېگىزلەپ ماخۇسەن ئەسكەرلىرى جايلاشقان سېپىل ئىچىگە بىر قانچە بومبا تاشلاپ، يەنە بىر مۇنچە تەشۋىق ۋاراقلىرىنى چېچىۋېتىپ كېتىپ قالدۇ. شەھەردىكى خەلق قاچ - قاچ بولۇشقا باشلايدۇ. تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تىرىشىپ كۆرگەن كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، «ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى ئۆيۈڭلەردە ساقلىماڭلار، نەرسە - كېرەك بەرمەڭلەر ھەم ساتماڭلار. ئۇلارنى يوشۇرماڭلار، ئۇلارنى يوشۇرغان، ئۆيىدە ساقلىغان، ئوزۇق - تۈلۈك، نەرسە - كېرەك بىلەن تەمىنلىگەن ۋە يول كۆرسىتىپ ياردەملەشكەنلەرنى قاتتىق جازالايمىز، پاش قىلىپ تۇتۇپ بەرگەن ۋە كۆرسىتىپ قويغان، بىزگە ياردەم قىلغانلارنى مۇكاپاتلايمىز» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، دۇبەنشىڭ شىسەي، رەئىس غوجا نىياز ھاجى دەپ مىق مەتبەئەدە بېسىلغان

نەرۋەنلەر قولىغا چىققان نەرسىنى ئېلىپ ئۆز ماكانلىرى-
غا كېتىشىدۇ . ماخوسەن ئەسكەرلىرى بۇلاپ -تالاپ قول-
غا كەلتۈرگەن ئالتۇن ، كۈمۈش ، يىپەك قاتارلىق پۇل-
لۇق هەم يەڭگىل ماللارنى ئېلىپ ، چەرچەن يولى بىلەن
قېچىشقا باشلايدۇ . بۇنداق قېچىش شىلىڭ شىمەي ئەسە-
كەرلىرى خوتەنگە كېلىشتىن بۇرۇن تۆت - بەش كۈن دا-
ۋام قىلىدۇ . مەسىلەن : دەسلەپكى كېچىدە هېيتكار مە-
هەللىسىدىكى هېيت ئاخۇن تاشچىنىڭ (قاشتېشى سودىگە-
رى هەم زەرگەر) ئۆيىگە ماخوسەننىڭ ئۈچ ئادىمى بېسىپ
كېرىپ، قورال تەڭلەپ نەق بار بولغان
ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ يەنە قانائەت قىلماي ، هېيت ئا-
خۇننى ئېسىپ قويۇپ يەنە ئالتۇن تاپشۇرۇشقا قىستايدۇ.
هېيت ئاخۇن ئالتۇننىڭ تۈگىگەنلىكىنى ئېيتقاندا، بۇلاڭ-
چىلار هېيت ئاخۇننى ئېسىپ قويغان يېرىدىلا ئېتىۋېتىدۇ.
بۇ پاجىئەنى ئاڭلىغان بايلار ۋە هاللىق تۇرمۇش كۆچۈ-
رىدىغان كىشىلەر ئۆي-ماكان، مال-مۈلكىنى تاشلاپ قول-
غا چىققاننى ئېلىپ، جان قۇتقۇزۇش ئۈچۈن هەر تەرەپكە
قاچىدۇ. مانا شۇنداق بۇلاڭچىلىق بولۇۋاتقاندا، يەنە هە-
كىمە ئاخۇنلىرى كوچىلارغا چىقىپ، بەزى يامان غەرەزلىك
لۈكچەكلەرنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇلاڭچىلىق قىلىشتەك
يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن پۇقرالارنى

ساقلايلى . يېڭى كېلىدىغان ھۆكۈمەتنىڭمۇ ئەسكىرى بارە-
ئولارغىمۇ ئاشلىق لازىم . بىز سىلەرگە دۇئا قىلىپ رەھ-
مەت ئوقۇيلى . ساڭنىڭ ئەتراپىدىكى ئوتلارنى ئۆچۈرۈپ
ساڭنى مۇھاپىزەت قىلايلى » دەپ نەسىھەت قىلىپ، ئاش-
لىق ئېلىپ چىققانلارنىڭ ئاشلىقىنى قايتۇرۇۋالىدۇ . شۇ
چاغدىكى خەنزۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن مەمتىمىن توختى،
ۋاڭ شىڭزى (ئابابەكرى تۇرسۇن) ، مەممەت رەجەپ ،ئە-
مەت ئاخۇن ھاجى ، زىكرۇللا رەھىم ، دەسەنىياز قا-
تارلىقلارمۇ مەكتەپتىن بەرگەن كۆك كىيىملەرنى كىيىپ ،
قولىغا ئالا كالتەك ئېلىپ ، تۆمۈر دەرۋازىنى توسۇپ ،
ئاشلىقنى سىرتقا توشۇشنى توسىدۇ . خەلق بۇ ئىشلاردىن
رازى بولۇپ، يۈدۈپ چىققان ئاشلىقلارنى تاپشۇرۇپ، ساڭ
ئەتراپىدىكى ئوتلارنى ئۆچۈرۈشكە ياردەملىشىدۇ . شۇن-
داق قىلىپ ساڭنىڭ ئاشلىقى ئاساسەن ساقلاپ قېلىنىدۇ .
لېكىن، شەھەر ئىچىدىكى تالان - تاراج كۆپىيىپ كېتىدۇ .
بىر تەرەپتىن پاتپاراقلاشقان ماخوسەن ئەسكەرلىرى
كۈندۈزى يېزىلارغا تارقاپ مۆكۈپ يېتىپ ،كېچىسى شەھەرگە
كىرىپ،باي بولسۇن، نامرات بولسۇن ئۆيمۇ - ئۆي كىرىپ
بۇلاڭچىلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆي ، مال -مۈ-
لۈكلىرى كۆيۈپ كەتكەن خەلقلەر ۋە ماخوسەننىڭ ھۈنەر
كارخانىلىرىغا مەجبۇرىي تۇتۇلۇپ، ھۈنەر قىلىۋاتقان ھۈ-

ھۆكۈمىتى خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن يىل ئاخىرىغىچە تازىلاپ بولىدۇ.

يېڭى ھۆكۈمەت كېلىدىكەن دېگەن خەۋەرتارقالغاندىن كېيىن، خەلق دېنىي مەھكىمە ئاخۇنلىرىنىڭ باشچىلىقىدا شورباغ يولىغا چىقىپ ھازىرقى مالىيە —سودا مەكتىپىنىڭ ئۇدۇلىغا قەدەر يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا تۇرۇپ، يېڭى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى قارشى ئالىدۇ. (ئۇ مەزگىللەردە، دەريالاردا كۆۋرۈك بولمىغاچقا، كەلكۈن سۈيى يوق مەزگىللەردە قاتناش ئىشلىرى قاراقاش بىلەن ئايلىنىپ ماڭماي ئۇدۇل يول بىلەن بولاتتى) ئەڭ ئالدىدا 20 تانكا، 40 زەرەھلىك ئاپتوموبىل (گاڭبەن چېچى) ئاندىن كېيىن ئادەتتىكى ئاپتوموبىللار كېلىدۇ. بۇ كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى رۇس ئەسكەرلىرى بولۇپ، ئۇلاردىن كېيىن ئاتلىق قىرغىز ئەسكەرلەر كېلىدۇ. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ھازىرقى كوئېنلۈن سۇ ئامبىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى قەدىمىي چوڭ مەيدان (سوچاڭ)غا چېدىر تىكىپ ئورۇنلىشىدۇ. مەۋلانۇپ تۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى قىرغىز پولكى بولسا، يىل ئاخىرىدا (جەمئىيەت ئاسايىشى جەھەتتىن تىنىچلانغاندىن كېيىن) ھازىرقى خوتەن ناھىيە ۋە شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئورنىدىكى خۇدابەردى ئەرمەنى دېگەن باينىڭ قورۇسىغا قايتىپ كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. كېيىن باشقا قىسىملار كېتى-

مەھەللىلەردە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ، ئۆز-ئۆزىنى قوغداپ ھوشيار تۇرۇشقا چاقىرىدۇ. ئەمما ماخوسەن قوشۇنلىرى بولسا، ئالدىغا نېمە ئۇچرىسا شۇنى ئالىدۇ. ھەتتا قېچىش جەريانىدا يولدا ئۇچرىغان، جاڭگاللاردا بېقىلىۋاتقان چارۋىلارنىمۇ بۇلاپ ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ شەرققە قاراپ كېرىيە، نىيە، چەرچەن، چاقىلىق يولى بىلەن چىڭخەي تەرەپكە قاچىدۇ. مەسىلەن: تۇرسۇن شاڭخەي دېگەن كىشى ئەينى ۋاقىتتا 15 ياشلاردا بولۇپ، چەرچەندە بىر باينىڭ قويىنى بېقىۋاتقاندا، بۇ يەردىن ئۆتكەن ماخوسەن ئەسكەرلىرى ئۇ بېقىۋاتقان 600 قوي بىلەن بىللە ئۇنى ئالدىغا سېلىپ ماڭىدۇ. بۇ قويلارنى ئەسكەرلەر يول بويى يەپ تۈگىتىپ، تۇرسۇن ئاخىرىنى چىڭخەيگە ئاپىرىپ قويۇپ بېرىدۇ.

بۇ كۈنلەردە شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ئايروپىلانلار ھەر كۈنى خوتەن ئاسمىنىدا پەيدا بولۇپ، شەرق تەرەپكە ئۇچۇپ كېرىيە نىيە، چەرچەن يولىدا چۆللەردە كېتىۋاتقان قاچقۇن ماخوسەن ئەسكەرلىرىگە ئوق ياغدۇرۇپ، كەچتە قايتىپ كېتىدۇ. كېيىنكى كۈنلەردە قاچقۇنلار كۈندۈزى يول ماڭماي يوشۇرۇنۇپ يېتىپ كېچىسى قاچىدۇ. ئايروپىلانلار ئون نەچچە كۈن مانا شۇنداق قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. يۇرت ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ قالغانلارنى بولسا، شىڭ

7

خوتەننىڭ ئەدەبىي - سەنئەت تارىخى

نادىرخان

دۇ. بۇلار ماخوسەن ئەسكەرلىرىدىن ئەسىرگە چۈشكەن ۋە
ئۆز-ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ كەچۈرۈم تەلەپ قىلغانلاردىن
پەقەت پەيجاڭدىن يۇقىرى ئەمەل تۇتقانلارنى ئېلىپ قې-
لىپ، قالغانلارنى كەچۈرۈم قىلىپ قويۇپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر
ئەسكەرلەرگە بىر قوردىن يېڭى كىيىم بېرىدۇ. ئېلىپ قال-
غان پەيجاڭدىن يۇقىرى ئەمەل تۇتقانلارنى بولسا ھەركۈ-
نى قوماندىنىڭ چۆلدە بېسىقتۇرىدۇ. شۇ چاغلاردا مەۋلانۇپ
تۇەنجاڭنىڭ قوشۇنىدا بەنجاڭ بولۇپ ئىشلىگەن. ھازىر
قارىمايدا پېنسىيىگە چىققان بىر پېشقەدەم ئىشچى ئەسلەپ
مۇنداق دەيدۇ: «مەن مەۋلان تۇەنجاڭنىڭ قوشۇنىدا بەن-
جاڭ ئىدىم. ماخوسەن ئەمەلدارلىرىنى يوقىتىشتا، ئۇلارنى
ئاپتوموبىلدا ئولتۇرغۇزۇپ چۆلدىكى قۇملۇققا ئېلىپ چىقات-
تۇق. ئاندىن كېيىن ھەممىسىنىڭ بويىنىدىن سىم بىلەن
بىر-بىرىگە چېتىپ قوياتتۇق، ئۇلارغا ئوق ئىشلەتمەيلا
چېتىلغان سىمنىڭ ئۇچىنى ئاپتوموبىلنىڭ توكىغا ئۇلايت-
تۇق-دە، ھەممىنى بىراقلا يوقىتاتتۇق».

شۇنداق قىلىپ 1937-يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ماخوسەن
قوشۇنلىرى تازىلىنىپ تۈگەيدۇ. 1938-يىلىدىن باشلاپ شىڭ
شىسەي ھاكىمىيىتى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى تە-
سىس قىلىدۇ.

20ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شىڭشىسەي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرگە قەدەر ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچىلار

1. قادىرىم: بۇ كىشى كېرىيەدىن بولۇپ، ساتار بىلەن مۇقام ئوقۇيدىغان مەشھۇر زات.

2. شېرىپ بەگ: بۇ كىشى ھەم كېرىيەدىن بولۇپ، داڭلىق مۇقامچى، داپ، دۇتار، قاتارلىق سازلارغا ئۇستا.

3. تاراخۇن: بۇ زات ھەم كېرىيەدىن بولۇپ، ئۇستا ساتارچى، مۇقامچى.

1938ـ يىلى ھاكىم ئەمەتخان مەخسۇم خوتەن ۋىلايىتىدىن كېرىيەگە بارغان ئۇيغۇر ئۇيۇشما سانايىنەپىسە ئارتىسلىرى ۋە مۇزىكانتلىرىغا يۇقىرىقى ئۇستازلار باشچىلىقىدىكى سەككىز نەپەر كىشىنى مۇقام چېلىپ بېرىشكە تەشكىللىگەن. ئەق شۇ مەيداندا مەن (نادىرخان) بار ئىدىم. بۇ كىشىلەر ھەقىقەتەن مۇزىكا ئىلمىدە كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، 12 مۇقامنى ئىنتايىن تەسىرلىك ئورۇنداپ بەرگەن.

4. سۇلايمان ئاخۇن: داڭلىق مۇقام ئۇستازى بولۇپ چىرىيىلىك. مەشھۇر قالۇنچى، ساتارچى ھەم مۇقامچى. شۇ چاغلاردا بۇ كىشىنىڭ يېشى 70 لەردە بولۇپ، ئۇستىسى يار كەنتلىك زاتكەن. بۇ ئۇستىنى ياقۇپ بەدۆلەت ئۆزبېكىستا-

خوتەننىڭ ئەدەبىي-سەنئەت تارىخى

خوتەن خەلقى — ئەزەلدىن تارتىپ خۇشخۇي، چاقچاقچى بولۇپ، ئويۇن-تاماشاغا ئامراق، كۆڭۈل ئازادىلىكىنى ياخشى كۆرىدىغان، سەنئەت سۆيەر خەلق. ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى يەرلىك خەلق ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان سازچى، ناخشىچى، قوشاقچى، لەتىپىچى، چاقچاقچىلار بىلەن داڭ چىقارغان. خوتەن — ھەر بىر ئەسىردە ئۆز قوينىدا ئەنە شۇنداق سەنئەت خۇمارلارنى يېتىشتۈرۈپ، خەلقىنىڭ دەردىگە دەرمان، رەنجىگە شىپا، ئېغىر مېھنىتىگە ئارام بېرىپ، زالىملارنى مەسخىرە قىلىپ، خەلقسۆيەر كىشىلەرنى مەدھىيىلەپ كەلگەن. شۇ كىشىلەردىن خەلق ئىچىدە ئابرويى قازانغان، كىشىلەرگە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتلارنى قالدۇرغان پېشقەدەم سەنئەتكارلاردىن بىرنەچچىسىنى تونۇشتۇرىمىز. ئۇلار ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن مىراس قالغان داڭلىق «12 مۇقام»غا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى خەلق ئىچىگە كەڭ تارقاتقان. ئۇلارنىڭ بۇ تۆھپىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، شۇنداقلا خوتەن خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

6. توختاخۇن قالۇنچى: خوتەننىڭ شورلۇق يېزىسىدىن بولۇپ، قالۇن بىلەن مۇقام چېلىشتا داڭلىق كىشى بولغاچقا «قالۇنچى» دېگەن بۇ سۆز ئۇنىڭ ئىسمىغا ئايلانغان.

7. ساۋۇتخان: بۇ كىشى قاراقاشلىق ئاتاقلىق مۇقامچى ھاشىم ھاجىمنىڭ تۇغقىنى بولۇپ، ھەرخىل سەنئەت تۈرلىرىدە كامالەتكە يەتكەن. ئۇستا سەردىكچى، ئاۋازى مەشھۇر ساتارچى.

8. ئايىمخان ھاجىم: بۇ زاتمۇ ھاشىم ھاجىمنىڭ يېقىن تۇغقىنى بولۇپ، ئاياللار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان تالانتلىق، كامالەتكە يەتكەن ئۇستا مۇقامچى ۋە ئۇستا تەمبۇرچى.

9. تۇرسۇن ئاخۇن سائەتچى: كېرىيەدىن بولۇپ، سائەتچىلىك ۋە مەش ياسايدىغان ھۈنىرى بار. ئۇندىن باشقا ئۇستا مەشھۇر مەشرەپ مۇقامچىسى ھەم تالانتلىق تەمبۇرچى ئىدى. خەلق ئىچىدە مەشرەپچى دەپ داڭ چىقارغان.

10- يۇسۇپ شاھ ئاكام— ئاتاقلىق مۇقام سۇنايچىسى بولۇپ، خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئارال يېزىسىدىن.

1925- يىللىرى خوتەن كونا شەھەردە يىل- يىل دەپ ئاتىلىدىغان 20 مېتىر ئېگىزلىكتە ئىككى قەۋەتلىك ياغاچ مۇنار بار ئىدى. بۇ كىشى مانا مۇشۇ ياغاچ مۇنار ئۈستىدە رامىزان كۈنلىرى بەر ئاي سەھەردە زوھۇرغا،

دىن ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ۋە يەكەندە مۇقام كۇرسى ئېچىپ، بۇ
كۇرستا ئاقسۇ، كۇچار، قەشقەر، خوتەن، كېرىيە، چىرىيىلەر-
دىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، شۇ زاتنى مۇقام ئۆگىتىشكە ئۇس-
تاز قىلغان. بۇ زات داڭلىق قالۇنچى، ئۇستا مۇقامچى بو-
لۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا ئىنتايىن قاتتىق تەلەپ قويۇپ ئۆگەت-
كەن. ئۆگىنەلمىگەن ئوقۇغۇچىلارنى كۆكتاياقنى سوغا چىلاپ
قويۇپ، ياتقۇزۇپ قورساق قىسمىغا ئۇرىدىكەن. مۇشۇنداق
ئۇرۇشتا ھەتتا ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئو-
قۇغۇچىلار قورقۇپ، قاتتىق تىرىشىپ ئۆگىنىپ، بۇ مۇقاملار-
نى ئىگەللىگەن. بۇ سۆزلەرنى ۋەقەلىكنى بىۋاسىتە ئۆز بېشى-
دىن كەچۈرگەن ئۇستازىم سۇلايمان ئاخۇن ماڭا (نادىرخانغا)
ئۆزى سۆزلەپ بەرگەن.

سۇلايمان ئاخۇن ئۇستاز ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان شا-
گىرتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. 12 مۇقامنى تولۇق چې-
لىپ، خەلق ئوتتۇرىسىدا كۆپ ئابروي قازانغان. خوتەننىڭ
ئەدەبىيات-سەنئەت خىزمىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.
سۇلايمان ئاخۇن ئۇستازنىڭ قالۇن بىلەن ئورۇنلىغان پەن-
جىگاھ مۇقامىنى تاھازىرغىچە ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو
ئىستانسىسىدىن ئاڭلىتىدۇ.

5. بۇلبۇل ئاخۇن: خوتەن ناھىيىسىنىڭ لايقا يېزىسىدىن
بولۇپ، مەشھۇر بالىمانچى ھەم سۇنايچى ئىدى.

شىنى ھەس قىلدۇرغان يېقىملىق ئاۋازىدىن تەسىرلەنگەن بۇلبۇل ئۆزىنى تەمبۇرنىڭ دەستىسىگە ئۇرۇپ ئۆلىدۇ. بۇ زاتنىڭ ئالدىدا بۇلبۇلنىڭ ئۆلۈكى چۈشكەندە ئۆزىمۇ بىھوش بولۇپ، شۇ بىھوشلۇقتا ئالەمدىن ئۆتىدۇ دېيىلمەدۇ.

4. باليمان — بىر، قومۇش نەيى بولۇپ، نەيدىن بۇرۇن ئىجاد قىلىنغان.

5. نەي — ئەرەپچە «بايادەك» دېيىلىدۇ.

6. سۇناي — ئەك بۇرۇنقى جەڭ مەيدانلىرىدا ئىشلەتكەن قەدىمىي مۇزىكا.

7. قالۇن — كۆپ سىملىق ساز.

8. چاڭ — قالۇندىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن.

9. دۇتار — بۇ پارسچە «ئىككى تارلىق ساز» دېگەن سۆز.

10. غىجەك — بۇمۇ ساتاردىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن.

11. راۋاپ — قەدىمىي قويچىلارنىڭ ئىجادىيىتىدىن تەرەققىي قىلىپ مەيدانغا كەلگەن. راۋاپ ئۈچ خىل بولىدۇ: ئۆزبېك راۋاپ، مەللىي راۋاپ، قويچى راۋاپ.

12. ساپايى —

13. خۇشتار — بىر ساز ساتارنىڭ ئۆزگەرمىسى.

كەچتە ئىپتارغا سۇناي چېلىپ مۇشاۋرەك بىلەن ئۈزھال مۇقامىنى ئورۇنلايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۆت كىشى سەككىز ناغرا چالاتتى. بىر چوڭ بوم ناغرىنى بىركىشى چالاتتى. سۇناي باشلاقچى بولۇپ مۇقامنى باشلىسا، باشقىلار تەڭكەش بولاتتى. يەنە بۇلارغا ئىككى چوڭ مىس كاناي قوشۇلاتتى. شۇنىڭ بىلەن روزى ھېيت، قۇربان ھېيت كۈنلىرىدە خوتەن شەھرىنى داغدۇغا قاپلاپ، كىشىلەرنى خۇشاللىققا چۆمدۈرەتتى. بۇ كىشىلەرنى مەن (نادىرخان) ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ھەم تونۇيمەن.

خوتەندە شۇ زامانلاردا بار بولغان سازلار ۋە يۇقىرىقى مۇقامچى ئۇستازلارنىڭ چالغان سازلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. ھەشتەر — بۇ ساتاردىن بۇرۇنقى ساز بولۇپ، ساتاردىن قىسقا، كىچىك يەتتە سىملىق قەدىمىي ساز.

2. ساتار — ھەشتەردىن كېيىن ياسالغان ساز بولۇپ، ھەشتەرنىڭ ئۆزگەرتىلمىسى، 12سىملىق ساز.

3. تەمبۇر — بەش سىملىق ساز بولۇپ. بۇنى «تارىخىي مۇسىقىيۇن» دېگەن كىتابتا 17ئۇستازنىڭ بىرسى بولغان سۇلتان شەيخى بەسرى دېگەن كىشى ئىجاد قىلغان دەپ سۆزلەيدۇ. سۇلتانى شەيخى بەسرى — بەسرىلىك زات بولۇپ، تەمبۇرنى ئۆزى ئىجاد قىلىپ، كابۇلدىكى شاھلار بەزمىسىدە «چۆل ئىراق» مۇقامىغا چالىدۇ. سازنىڭ كى-

4. چىلىم ئۇسسۇلى. بۇ ئۇسسۇل چوڭ ئولتۇرۇشلاردا ئوي-
نىلىدۇ. ئاساسەن قىز- يىگىتلەر بىر- بىرسىگە نەزمە
بىلەن تېتىشىپ ئوينايدىغان ئۇسسۇل بولۇپ، لوپ ناھىيىسىنىڭ
سامپۇلا يېزىسىدا كۆپ ئوينالغان.

5. تۇغۇت ئۇسسۇلى.

6. بوۋا ئۇسسۇلى.

7. چىراغ ئۇسسۇلى.

8. توكۇر باخشىم ئۇسسۇلى — بۇ داڭلىق ئۇسسۇل بولۇپ،
ئىنتايىن قىزىقارلىق. بەزى كىشىلەر دەپ يۈرىدىغان
«توكۇرغا ئۇسسۇلنىڭ نېمە ئىشى» دېگەن سۆزگە رەددىيە
بېرىدۇ. قىزىقارلىق ئۇسسۇل ھەركەتلىرى بىلەن كىشىلەر-
نىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىپ، خۇشاللىق، كۈلكە بېغىش-
لايدۇ.

9. داستىخان ئەھۋالىدىن ھۆكۈم، (ئوچاق مەملىكە-
تىدىن يېتىشقان تاماقلار) كۈلكىلىك ئوخشىتىشلار، قىزىق
لەتىپىلەر ئارقىلىق داستىخان مەيدانىدا ھۆكۈم ئېلان
قىلىپ كىشىلەرگە شاتلىق بېغىشلايدۇ.

10. قوناق ئاقلاشتىكى چۆچەك ۋە ھېكايىلەر.

11. تىيىسى پادىشاھ ھېكايىلىرى.

12. قويچى قوشاقلىرى

13. پىيالە ئۇسسۇلى. —

14. داپ — داپمۇ ئۇچكە بۆلىنىدۇ: ①مۇزىكا ۋەداپ ئۇسسۇل دېپى، ②مەللىي كىچىك داپ، ③ پەرۋاخونلارنىڭ چوڭ دېپى.

15. قوشۇق — جۈپ ياغاچ قوشۇق بولۇپ، قەدىمىي سازلار ئىچىدە بار.

16. ناغرا — ئۇيغۇرخەلقىنىڭ چەلىپەردە، ھېيت، بايراملاردا، توي- تۆكۈنلەردە، سەنئەت ئىشلىرىدا چالىدىغان مەللىي مۇزىكىلىرىنىڭ بىرى.

17. چوڭ مىس كاناي — بۇ قەدىمىيساز بولۇپ، جەڭ مەيدانلىرىدا، ھېيت كۈنلىرىدە، رامىزان كۈنلىرىدە سۇناي، ناغرا بىلەن بىرلەشتۈرۈپ چېلىپ ھەشەمەت پەيدا قىلاتتى.

1937-يىلغىچە خوتەندە ئوينىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرخەلق ئويۇنلىرىدىن تۆۋەندىكى بىر نەچچىسىنى تىپىك قىلىپ كۆرسىتىمىز:

1. قىرىقبىر يالغان.

2. ئەمەت بىلەن نەمەت (چېلىشىش ئۇسسۇلى). بۇنىڭدا بىر ئادەم ئىككى كىشىنىڭ شەكلىدە كىيىم كىيىپ چېلىشىدۇ.

3. ئوغۇل بالا چاققان. بۇئويۇندا ئىككى كىشى جۈپ ئولتۇرۇپ بىرسى سۆزلەيدۇ، بىرسى ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

چالاتتى.

③ ئابلىز— قەشقەردىن بولۇپ، چاقچى ئىدى.

④ ئوبۇل— قەشقەردىن بولۇپ، نەيچى ئىدى.

⑤ مەن— نادىرخان خوتەندىن بولۇپ، داپچى ئىدىم.

شۇ چاغدىكى ئارتىسلاردىن:

1. قەمەرجان، ② جورئاي، (تاشكەنتتىن كەلگەن ئۆزبېك.) ③ ئابلىز ھاجى (قەشقەرلىك ناخشىچى) ④ زىيائىددىن ئۆزبېك ناخشىچى. ⑤ ئابدۇرۇپ— ئۆزبېك ئارتىس، ⑥ روزى قارى، ئۇيغۇر، قەشقەردىن، ئارتىس، ⑦ ماخمۇتجان ئۆزبېك رەسسام.

يۇقارقىلار ياللىنغان ئارتىسلار بولۇپ، جەمئىي 20كىشىدىن تەركىپ تاپقان سانايى نەفىسە گۇرۇپپىسى خوتەن خەلقىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى جانلاندۇرغان. ئۇلار تۇنجى بولۇپ «ئايخان» درامىسىنى ئوينىغان. بۇنىڭ دېكراتسىيەلىرىنى قەشقەردە سىزدۇرۇپ كېلىپ، ھازىرقى چايخانا مەكتەپ ئورنىدىكى باغدا ئوينىغان. شۇ ئويۇنغا قاتناشقانلاردىن ھازىر خوتەندە بار كىشىلەر زىيائىددىن ۋە مەن (نادىرخان) بار.

خوتەندە تۇنجى قېتىم مۇزىكا كۆرۈنۈشىنىڭ ئېچىلىشى

1940-يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە

14. تەخسە ئۇسسۇلى.

ئۇنىڭدىن باشقا ۋاتىرۋات، ئالالمىدى ھەـھە قاتار-لىق ئويۇنلارنىمۇ ئوينىغان. يۇقارقى ئويۇنلار تارىختىن بۇيان خەلق ئىچىدە كۆچمە ئويۇن بولۇپ تارقىلىپ، تا ھازىرغىچە ئوينىلىپ كەلمەكتە.

1938-يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان سا-نايى نەپىسەنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا!

1937-يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇ-رۇلدى. بۇ ئۇيۇشمىنىڭ تەركىبىدە تەشۋىقات بۆلۈمى بولغان. بۇ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە 1938-يىلى ھازىرقى چايخانا مەكتەپ ئورنىدا سانايى نەفىسە (سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلغان. بۇ ئۆمەكتە تۆت مۇ-زىكانت بولۇپ، ئۇلارغا ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن مائاش ئۈچۈن بۇغداي بېرىلەتتى. باشقا ئونبەشتەك كىشىنى يال-لاپ ئىشلىتىپ، ئۇلارغا ئويۇن قويغاندا چىققان پۇلدىن پەرسەنت بويىچە ئىش ھەققى بېرەتتى. سانايى نەفىسەنىڭ دەسلەپكى مۇدىرى قەھرىجان بولۇپ، تاشكەنتتىن، ئۆزى ئۇستا ناخشىچى ئىدى. مۇزىكانتلاردىن تالىپ ئاخۇن ئۆزى قەشقەرلىك بولۇپ، ئۇستا ئىسكىرىپكىچى ئىدى. ئابدۇ-رېھىم لەتىپ — قەشقەردىن بولۇپ، ئۇ كىشىمۇ ئىسكىرىپكا

1941_يىلدىن تارتىپ خوتەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما سانايى
نەفىسە تەرىپىدىن سەھنىدە بەزى دراما، ئوپېرا ۋە كو_
مېدىيىلەر ئوينالدى. بۇ ئويۇنلار تۆۋەندىكىچە:

1_چىمەنگۇل ئوپېراسى چايخانا مەكتەپ كۇلۇبىدا
ئوينالغان.

2_ قانلىق داغ ئوپېراسى، بۇمۇ چايخانا مەكتەپ
كۇلۇبىدا ئوينالغان.

3_رابىيە_سەئىدىن ئوپېراسى، 1943_يىلى خوتەن كۇ_
لۇبىدا ئوينالغان.

1943_يىلى خوتەن قورچاق جەڭساجۇي ئۆز ئالدىغا
سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرۇپ «غېرىپ_سەنەم» ئوپېراسىنى
جەڭساجۇيدە ئوينىغان. ئۇنىڭدىن باشقا جەڭساجۇي سەن_
ئەت گۇرۇپپىسى 1944_يىلى «لەيلى_مەجنۇن» ئوپېراسىنى
ۋە «غېرىپ_سەنەم» ئوپېراسىنى خوتەن خەلق كۇلۇبىدا
ۋە قاراقاشتا ئوينىغان. 1945_يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشما سا_
نايى نەفىسە «پەرھاد_شىرىن» نى تەييارلاپ، خەلق كۇ_
لۇبىدا ئوينىغان. يەنە «تاھىر_زۆھرا»، «ھارۋا باسقان»
قاتارلىقلارنى، 1946_يىلى «ئارشىن مال ئالان»، «ئوينە_
غاننىڭ دەردى شۇ»، «سامساق ئاكام قاينايدۇ» قاتار_
لىقلارنى ئويناپ، خوتەن خەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا
ئىگە بولغان ۋە خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغان.

چايخانا مەكتەپتە مۇزىكا كۇرسى ئاچتى. بۇ كۇرسنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا تاشكەنتلىك هاجى مۇهەممەت دېگەن كىشىنى تەكلىپ قىلدى. بۇ كىشى شۇ چاغلاردا خوتەن جىڭساجۇيىنىڭ كويەنى ئىدى. كۇرسقا ئون ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. كۇرسنىڭ مەسئۇللىقىغا مەن (نادىرخان) تەيىنلەندىم. كۇرس ۋاقتى ئۈچ ئاي بولۇپ، ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

① ئىسكرىپكا دەرسى. هاجى مۇهەممەت ئۆتكەن. مەن (نادىرخان) بىلەن هوشۇر ئەيسا ئۆگەنگەن.

② نەي — دىمىن ئىمىن. (خوتەندىن) ئۆگەنگەن.

③ چاڭ — ماخمۇتجان. (قاغىلىقتىن) ئۆگەنگەن.

④ تەمبۇر — تۇرسۇن توختى. (خوتەندىن) ئۆگەنگەن.

⑤ داپ — ئابدۇقادىر غوجى (خوتەندىن) ئۆگەنگەن.

هەممىسىنى هاجى مۇهەممەت ئۆگەتكەن.

ئۈچ ئاي توشقاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلاردىن ئىمتىهان ئېلىپ، نەتىجىسى لاياقەتلىك بولغان يۇقىرقى بەش كىشى تاللاپ ئېلىندى ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما سانايى نەفىسەگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇ چاغلاردا مەن چايخانا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىدىم. كۈندۈزى مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلسام، كەچتە مۇزىكا كۇرسىدا ئوقۇغۇچى بولدۇم.

يالى.

گۈلچېھرى — ئەنبەرنىسا، قەشقەرلىك كويەنچىنىڭ ئا-
يالى.

دىكراتۇر — چىلىك جۈگيەن، نادىرخان.

چىراغچى — چىلىك جۈگيەن.

1942-يىلىدىن كېيىن ئۈيغۇر ئۇيۇشما سانايى نەفە-
سە تەرەققىي قىلىپ ئارتىس، ئارتىسكىلارنىڭ سەۋىيەسىمۇ
زور دەرىجىدە ئۆستى. بولۇپمۇ داڭلىق خەلق قىزىقچىسى،
مەشھۇر ئارتىس ئەمەت ئۆمەر ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىن-
نى پۈتتۈرۈپ خوتەنگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەندىن
كېيىن، خوتەننىڭ سەنئەت ئىشلىرى جانلىنىپ، خەلقنىڭ
مەدەنىي تۇرمۇشى تېخىمۇ بېيىدى. 1942-يىلىدىن كېيىن
سانايى نەفىسە باشلىقى ئەمەت ئۆمەر بولدى. ئابدى-
قادىر تۇردى ھاجىم تەشۋىقات مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە
ئۆتىدى. ئۇنىڭدىن باشقا مۇزىكانتلاردىن مەن(نادىرخان)
ھوشۇر ئەيسا، مەتروزى مۇسا، ئابدىقادىر روزى(نەيچى،
چىرىيىدىن)، مەخمۇتجان (چاڭچى، قاغىلىقتىن) ئابدىقادىر
غوجا (داپچى، خوتەندىن)، تۇرسۇنتوختى (تەمبۇرچى)
قاتارلىقلار بار ئىدى. ئارتىسلاردىن:

ھاۋاخان (ھوشۇرنىياز شياۋجاڭنىڭ ئايالى، ئۈرۈ-
مچىدىن.)

1943-يىلى خوتەن قورچاق جىڭساجۇي ئۆز ئالدىغا سەنئەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، بۇنىڭغا ئەييۇپ باشچىلىقىدىكى بىر قانچە ئارتىس ۋە ئارتىسكىلارنى، مۇزىكانتلارنى، ھاۋيەنلەرنى قاتناشتۇردى. ئارتىسلارنىڭ ھەممىسى كويەنلەر. مۇزىكانتلار غۇلجا، قەشقەردىن كەلگەن كويەنلەر بولۇپ، ئارتىسلارنىڭ ھەممىسى ۋە ناخشىچىلار كويەن ۋە باشلىقلارنىڭ ئاياللىرى ئىدى.

رېژىسسور — نۇرزات بولۇپ، خوتەن دوختۇرخانىدىن ئىدى. ئۆزى ئۇستا ئىسكىرىپكىچى. مۇزىكانتلار نۇرزات ئىسكىرىپكىچى، مەن (نادىرخان) ساز باشلىقى، ئىسكىرىپكىچى ئىدىم. غۇلجا، قەشقەردىن كەلگەن ئالتە كويەن چاڭچى، تەمبۇرچى، دۇتار، داپچى ئىدى. شۇ چاغدا دەسلەپتە ئۇلار «غېرىپ-سەنەم» نى ئوينىغان. روللاردا:

سەنەم — ھاۋا ساقى، ئەييۇپنىڭ ئايالى.

غېرىپ — ئابلىمىت، سوجاڭ.

شاھى ئاببas — ئابدۇرېھىم، سوجاڭ (قەشقەردىن).

ئاغچى ئانا — ھەدىيە ماھۇت، تۇرسۇن قادىر ئايالى.

ئابدۇللا شاتىرى — تۇرسۇن قادىر، كۇچاردىن، سوجاڭ.

باش كېنىزەك — ساڭخان، كويەن، تەرجىمانىنىڭ ئا-

ئۆزىنىڭ رول ئېلىشتىكى ماھىرلىقى بىلەن كىشىلەرگە
چوڭقۇر تەسىر قالدۇرسا، ئۆزىنىڭ يۇمۇرلۇق سۆزـھەرىـ
كەتلىرى بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى قامچىلاپ، خەلقـ
نىڭ دەردىگە دەرمان بولغان. مەسىلەن: ئەمەت ئۆمەر
سانايى نەفىسەنى باشقۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار
ئورۇنلىغان سەھنە ئەسەرلىرىدە باش رول ئېلىپ، ئۆزىـ
نىڭ تالانتىنى نامايەن قىلدى. يەنى «شاڭخەي كېچىسى»
دراممىدا ياپون قوماندانىنىڭ رولىنى، «پەرھات ـ شىرىن»
دا پادىشاھ رولىنى، «قانلىق داغ»دا لوزۇڭ رولىنى،
«غېرىپ ـ سەنەم»دە جۇنەيدىل باغدات رولىنى مۇۋەپپەقىـ
يەتلىك ئېلىپ چىقىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا
ئىگە بولغان.

ئەمەت ئۆمەر مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋېتىپ
ياپونغا قارشى ئورۇشتىن ئېلىنغان ئەسەرنى سەھنىلەشـ
تۈرۈپ، ئۆزى ياپون ئوفىتسېرىنىڭ رولىنى ئېلىپ كىرىم
قىلغان. دەل شۇ چاغدا ئويۇندا ئىشلەتكىلى رەسمىي
مىلتىق لازىم بولۇپ قېلىپ، ئەمەت ئۆمەر ۋەلىسىپىت مىـ
نىپ بېرىپ گوڭئەنجۇيىدىن ئەكەلمەكچى بولغان. ئۇ گوڭـ
ئەنجۇيگە كىرگەندە، پوستتىكى ئەسكەرلەر بىر ھەيۋەتلىك
ياپون ئوفىتسېرىنى كۆرۈپ دەرھال دىققەتتە تۇرۇپ چاس
بېرىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن. ئۇ گوڭئەنجۇي باشلىقى ئەيـ

ئەيسا ياسىن (كورلىدىن بولۇپ، تاھىر رولىنى ئال-
غان.)
ساھىپجامالخان (خوتەندىن بولۇپ، 1946-يىلدىن
باشلاپ شىرىن رولىنى ئالغان.)
تۇنساخان. ئارتىسكا، ئۇسسۇلچى.
خەيرىنساخان " "
ھەبىبخان " "
پاتەم باقى " " يۇقىرىقى ئارتىسلار ھەر خىل
تونۇسالغۇلارنى يېڭىپ، كۈرەش جەريانىدا ئالغا باستى.
بەزى مەشھۇر بولغان ئارتىسلارنىڭ قىسقىچە تارىخى
ئەمەت ئۆمەر توغرىسىدا:
ئەمەت ئۆمەر قەشقەر كونا شەھەر قوغاندىن بولۇپ،
دادىسى ئۆمەر ئاخۇن خەلپىتىم بالىلارغا دىنىي ئىلىم
ئۆگىتىش بىلەن ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرغان. ئەمەت ئۆ-
مەرمۇ دەسلەپتە دادىسىغا ھەمكارلىشىپ خەلپەتلىك قىل-
غان. كېيىن ئۆزۈمچى دارىلمۇئەللىمىنگە ئىمتىھان بېرىپ
ئۈچ يىل ئوقۇغان. ئوقۇشنى پۈتكەندىن كېيىن 1939-يىلى
9-ئايدا خوتەن باشلانغۇچ مەكتەپكە (ھۆكۈمەت قارىمىقى-
دىكى) ئوقۇتقۇچى بولغان. 1943-يىلدىن 1947-يىلغىچە
خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشما سانايى نەفىسە
مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ جەرياندا ئەمەت ئۆمەر

ئەسكەرلىك مەن ئۇنى ئۇرمىدىم، ئۇ مېنى ئۇردى دې-
گىنىگە قارىماي، ياتقۇزۇپ 50 كالتەك ئۇرىدۇ. شـــۇنداق
قىلىپ دېلىقى كىچىك بالىنىڭ ئەتىنى ئەنە شـــۇنداق
ئېلىپ بېرىدۇ.

نادىرخان توغرىسىدا

نادىرخان 1923-يىلى خوتەن شەھرىدە مىللىي تىبا-
بەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، دادىسى ئاب-
دۇۋېلى هاجىم هاياتىنى تېۋىپلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن.
نادىرخان 1938-يىلىغىچە دىنىي مەكتەپ ۋە بـــاشلان-
غۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان. 1939-يىلى خوتەن دارىلمۇئەللى-
مىندە بىر يىل ئوقۇپ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، چايخانا مەك-
تەپكە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1941-يىلى خوتەندە ئېچىلغان
تۇنجى مۇزىكا كۇرژىكىنىڭ مۇدىرى هەم ئوقـــۇغۇچىسى
بولۇپ، ئۈچ ئايلىق مۇزىكا ئۆگىنىش كۇرژىكىنى ئـــەلا
دەرىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، ۋىلايەت تىلىك سانايى نەفىسەنىڭ مۇ-
زىكانتى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە قوشۇمچە تەشۋىقات
بۆلۈمىنىڭ كاتىپى بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ 1945-يىلىغىچە
مۇزىكانت، كاتىپ بولغاندىن باشقا، ئۆلكىلىك سانائەت
مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، بۇ ۋەزىپىنى قوشۇمچە ئۆ-
تىگەن. 1945-يىلدىن كېيىن يەنە چايخانا مەكتەپتە ئو-

يۇقىغا: «سىلەرنىڭ ئەسكەرلىرىڭلار دوست-دۈشمەننى بىلمەي-
دىكەن. ماڭا قاراپلا ياپون ئوفىتسېرى كەپتۇ دەپ چاس
بەردى. سىلەرنىڭ تەربىيىلىگەن ئەسكەرىڭلار شۇمۇ» دەپ
زاڭلىق قىلغان. يەنە بىر كۈنى 38-تۈەن (شىڭنىڭ خو-
تەندىكى پولكى) نىڭ بىر ئۇيغۇر ئەسكىرى ئۇيغۇر ئۇ-
يۈشمىدا ئىشلەيدىغان بىر كىچىك كاتىپ بالىنى پۇلۇمنى
بەرمىدىڭ دەپ ئۇرۇۋاتقاندا، ئەھمەت ئۈمەر كېلىپ قالىدۇ
ۋە دەرغەزەپ بولۇپ بۇ ئەسكەرنى راسا دۇمبالايدۇ ۋە
يەنە «بۇندىن كېيىن مۇشۇ بالىدا قىمار ئويناپ ئۇتتۇۋالغان
پۇلۇم بار دەپ ئېغىزىڭدىن چىقىرىدىكەنسەن، مېنىڭ تا-
يىقىمدىن قۇتۇلالمايسەن» دەپ قورقۇتقان. ئەتىسى قولى-
نى خام بىلەن شىرداپ تېڭىپ 38-تۈەننىڭ تۈەنجاڭىغا
«سىزنىڭ بىر ئەسكىرىڭىز بىر كىچىك بالىنى قىمـــاردا
ئۇتتۇۋالغان پۇلۇمنى بەرمىدىڭ دەپ ئۇرۇۋاتقان ئىكەن،
ئاجرىتىپ قوياي دەپ بارسام، مېنىمۇ ئۇرۇپ قولـــۇمنى
سۇندۇرىۋەتتى» دەپ ئەرز قىلىدۇ ۋە يالغان ســۇنۇقنى
تۈەنجاڭغا كۆرسىتىدۇ. تۈەنجاڭ شۇ ئەسكەرنى تونۇمسەن
دەپ سورىغاندا، تونۇيمەن دەپ جاۋاب بېرىدۇ. تۈەنجاڭ
ھەممە ئەسكەرلەرنى سەپ قىلىپ شۇ ئەسكەرنى تاپقىن
دەيدۇ. ئەھمەت ئۈمەر ئەسكەرلەر ئىچىدىن ئالدىنقى كۈ-
نى ئۆزى ئۇرغان ئەسكەرنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلـــەن

8

خوتەندە پەيدا بولغان يېڭى شەي-
ئىلەر توغرىسىدا ئەسلىمە

مەمتىمىن توختى

قوتقۇچىلىق قىلغان. 1947-يىلى 10-ئاينىڭ ئاخىرى ئىمتىھان بېرىپ، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىغا ئوقۇشقا بارغان. شىنجاڭ داشۆدە ئىككى يېرىم يىل ئوقۇپ بولغاندا، ئانىسىنىڭ كېسەللى تۈپەيلىدىن ئوقۇشنى تۈگەتمەيلا قايتىپ كېلىپ ..انايى نەفسەدە ئىشلىگەن.

بىلىۋېلىڭ!

1. ۋېلىسىپىت: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1932-يىلى سەدىقخان دېگەن كىشى (ئەنگلىيە پۇقراسى) ئەنگلىيىدە ئىشلەنگەن بىر دانە ۋېلىسىپىتنى ئۆزى شەخسى ئېلىپ كېلىپ ئىشلەتكەن.

2. ئاپتوموبىل: خوتەنگە تۇنجى قېتىم 1935-يىلى ياز مەزگىلىدە ماخوسەننىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن تۆت نەپەر ئىنژېنېر (روس) شەنبە كۈنلۈكتە (خوتەندە كونا شەھەر شەنبە كۈندە بازاربولاتتى) «ئورال» ماركىلىق بىر دانە يۈك ئاپتوموبىل بىلەن كەلگەن. بۇ ئاپتوموبىل كېرىيە، نىيەلەرگىچە بارغان.

3. كىنو: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1935-يىلى خوتەنگە كەلگەن يۇقىرىقى تۆت نەپەر ئىنژېنېر «چاپايېۋ»، «گىررانشتات» دېگەن ئىككى كىنو فىلىمىنى ئېلىپ كېلىپ، خوتەن، كېرىيە، نىيەلەردە بىلەتسىز قويۇپ بەرگەن.

4. سىمسىز تېلېگراف: 1935-يىلى يۇقىرىقى سوۋېت ئىنژېنېرلىرى خوتەندە تۇنجى قېتىم سىمسىز تېلېگراف ئىشلەتكەن ھەم سىمسىز تېلېگراف ئۆگىنىش سىنىپى ئېچىپ، بىر مەزگىل دەرس ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنى ۋوجۇتقا چىقارمايلا قايتىپ كەتكەن.

5-ئايروپىلان: خوتەنگە تۇنجى قېتىم 1936-يىلى 8-

سىز بىلەمسىز؟

ئالدى بىلەن شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتىمەنكى، ھازىرقى كۈندە خوتەن رايونىدىكى ئاممىنىڭ ھېسسىياتىدىن قارىغان- دا، جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم شەيئىلەر خوتەن رايونىدا يېگىلىق بولۇپ، پەيدا بولغىنىغا يېرىم ئەسىر بولغان. جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بۇ بىر قىسىم يېڭى شەيئىلەرنىڭ خوتەندە پەيدا بولغانلىقىغا قارىتا كىشىلەر ھەر خىل ھېسسىياتلاردا بولماقتا. مەسىلەن: 50 ياشتىن تۆۋەن كۆپ ساندىكى كىشىلەر خوتەن رايونىدىكى بۇ خىل شەيئىلەرنى «بۇلار ئەزەلدىن تارتىپ مەۋجۇت» دەپ قا- راشسا، بەزى پېشقەدەم كىشىلەر بۇلارنىڭ تارىخىنى بەك يېقىن ياكى بەك يىراق مۆلچەرلىمەكتە. مۇشۇ سەۋەبلەر بىلەن بەزى ئورۇنلاردا ئەمەلىي تارىخ بىلەن كونكرېت ھېساب- لاشمايلا «50 يىللىق خاتىرىلەش» ئۆتكۈزمەكتە. يەنە بەزى ژۇرناللاردىمۇ ۋاقىت، ئورۇن، ئادەم قاتارلىق كونكرېتنى مەسىلىلەرنى يەڭگۈش ئوتتۇرىغا قويۇپ ماقالە ئېلان قىلى- ماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن:

هەربىي مەمۇرىي پاشالىق بولغان داتىڭتىدىي (ماخۇشىڭ-
خۇيزۇ) جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ
ئۆلكە رەھبەرلىكىگە بوي سۇنمىغاچقا، ئۆلكە باشلىقى ياڭ-
زېڭشىڭ ئۇچتۇرپانىڭ ئامبىلى (هاكىمى) ماشۇۋۇنىڭ ماتىڭ-
تەي بىلەن بولغان زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى قو-
شۇن تورپلاپ ماتىڭتەيىنى يوقىتىشقا بۇيرۇيدۇ. 1924- يىلى
5- ئايلاردا ماشۇۋۇ قەشقەرگە كېلىپ ماتىڭتەيىنى يوقى-
تىدۇ. ياڭزېڭشىڭ ئۆز ۋەدىسى بويىچە ماتىڭتەيىنىڭ بۇ ئا-
لاھىدە خىزمىتى ئۈچۈن دوتەيي (ۋالىيلىق)لىك مەنسەپ بې-
رىپ، خوتەن رايونىنى قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئايرىپ ئاي-
رىم ۋىلايەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماشۇۋۇ خوتەننىڭ
تۇنجى ۋالىيسى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ
(1932- يىلدىن بۇرۇن) خوتەن رايونىدا دوتەيي (ۋالىي
ئامبال (هاكىم)، تۈزگۈلۈك (تۇۋەن دەرىجىلىك هەربىي)،
باجخانا، پوچتىخانا قاتارلىق هۆكۈمەت ئورۇنلىرى بارلىق-
قا كېلىدۇ. ئۇلاردىن باشقا ئىدارە-جەمئىيەتلەر يوق ئىدى.
1932- يىلى 2- ئايدىن 1937- يىلى 10- ئايغا قەدەر ئالتە يىل
جەريانىدىكى ئىسلام قوزغىلىڭى ۋە ماخۇسەن قوشۇنلىرى-
دىن ئىبارەت يەرلىك توپىلاڭچىلىقتىن كېيىن، خوتەن رايو-
نىنى شىڭشىسەي هاكىمىيىتى ئىشغال قىلىپ شۇ يىلىنىڭ
ئاخىرى ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلىدى.

ئايلاردا گېرمانىيىنىڭ ئۈچ ماتورلۇق بىردانە ئايروپىلانى كەلگەن بولۇپ، بۇ ئايروپىلان خوتەن هاۋا بوشلۇقىغا غەرب تەرەپتىن پەيدا بولۇپ كىرىپ، شەرق تەرەپكە ئۆ- چۈپ كېتىپ، ئىككى كۈندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن ۋە لوپ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى كەڭشۈۋە دېگەن جايغا قون- غاندىن كېيىن، ماخوسەن قوشۇنلىرى قورشاپ تۇتۇۋېلىپ، بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قويۇپ بەرگەن.

6- تانكا: خوتەنگە 1937-يىلى 10-ئاينىڭ باشلىرىدا ماخوسەن قوشۇنلىرىنى خوتەن رايونىدىن يوقىتىش ئۈچۈن شىڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن رۇس ۋە قىرغىز قوشۇنلار 20دانە تانكا، 40دانە زەرەھلى ئاپتوموبىل (گاكبەن ماشىنا — بىرونىۋىك ئاپتو- موبىل) ئېلىپ كەلگەن. (ئاپتوموبىل ۋە ئاتلىق قوشۇنلار بۇنىڭ سىرتىدا) يەنە ئۈچ ئايروپىلانمۇ كەلگەن بولۇپ، هاۋا قاتناش ئىشلىرى شۇ كۈندىن تارتىپ باشلانغان.

7. خوتەن ۋىلايىتى: خوتەن رايونى 1924-يىلى ۋى- لايەت بولغان. خوتەن 1924-يىلدىن بۇرۇن قەشقەر ۋىلايە- تىگە قاراشلىق ناھىيە ئىدى. قاراقاش ناھىيىسىمۇ 1920- يىلغا قەدەر خوتەن ناھىيىسىگە قاراشلىق بەگلىك رايون بولۇپ، 1920-يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنغان. خوتەننىڭ ۋى- لايەت بولۇش جەريانى مۇنداق: قەشقەرگە ئون نەچچە يىل

11. بانكا: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938-يىلىنىڭ باشلا-
رىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ خوتەن ۋىلايەتلىك
شۆبىسى قۇرۇلدى. دەسلەپكى جىڭلىسى ليۇرۇڭتەن ئىدى.
ئورنى: هازىرقى ناھىيىلىك يېزا- جەك كارخانىلىرى
ماگىزىنى بولغان ئورۇن ئىدى. 1939-يىلى خەلقتىن پاي
توپلاپ (بىر پاي 50 يۈەن ئىدى. پۇلنىڭ قىممىتى — بىر
نان بەش فۇڭ ئىدى) خوتەن سودا-تىجارەت بانكىسىغا
ئۆزگەرتىلگەن. 1943-يىلى كېرىيىدە، 1944-يىلى گۇما نا-
ھىيىسىدە قۇرۇلغان بولۇپ، 1950-يىلى باشقا ناھىيىلەردە
قۇرۇلغان.

12. يەرلىك ماللار شىركىتى (تۇسەن گۇڭسى): 1938-
يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم يەرلىك ماللار شىركىتى قۇ-
رۇلغان بولۇپ، ئورنى: هازىرقى ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارى-
سىنىڭ شەرق تەرىپىدە ئىدى. دەسلەپكى باشلىقى: يۈي
×× جىڭلى (خەنزۇ) ئىدى.

13- سودا-سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى (گۇڭشاڭخۈي):
1938-يىلى تۇنجى قېتىم خوتەندە ناھىيىلىك سودا-سانا-
ئەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپكى باش-
لىقى ھەسەن ئاخۇن خۇيجاڭ (خۇيزۇ) ئىدى. ئورنى: ها-
زىرقى جىڭ مېھمانخانىسىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ھەسەن خۇي-
جاڭنىڭ قورۇسىدا ئىدى.

1938_يىلى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن يېڭى ئورگان، يېڭى شەيئىلەر پەيدىنپەي مەيدانغا كەلدى.

8. ساقچى ئىدارىسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938_ يىلىنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئورنى: ھازىرقى ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىناسى ئورنىدىكى مەمەتسىدىق ھاجى، ئەمەت ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قورۇسىدا بولغان. دەسلەپكى باشلىقى ما××جۇيجاڭ (خەنزۇ) ئىدى.

9. سوت مەھكىمىسى: (فايۈەن): 1938_يىلىنىڭ باشلىرىدا خوتەندە تۇنجى قېتىم ۋىلايەتلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلغان. ئورنى: يۈسۈپ بەگ ھاجىنىڭ ھويلىسىدا بولۇپ، ھازىرقى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. دەسلەپكى باشلىقى: چىڭ زۇڭجى يۈەنجاڭ (خەنزۇ) ئىدى،

10. مائارىپ ئىدارىسى: 1938_يىلىنىڭ بېشىدا تۇنجى قېتىم ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلغان بولۇپ، ئورنى گۈجان دەرۋازىسىدىكى ياۋۇز ئاخۇن شاڭزۇڭنىڭ قورۇسىدا ئىدى. باشلىقى سۈيجاۋتەي (خەنزۇ) ئىدى. 1939_يىلىنىڭ باشلىرىدا ماجاۋسۇڭ (ئازادلىقتىن كېيىن خوتەنگە مۇئاۋىن ۋالىي بولغان) مائارىپ مۇپەتتىش (دۇشۇ) بولۇپ كەلگەن.

يىلى ۋىلايەتلىك مال دوختۇرخانىسى قۇرۇلغان . ئورنى : خەلىپىلىك ھويلىدىكى مەمتىمىن مۇپتى(ۋالىي ھەزرىتىم) نىڭ ھويلىسىدا بولۇپ، ھازىرقى دىيەنچاڭنىڭ ئورنىدا . دەسلەپكى باشلىقى ھوشۇر ئەپەندىم ، دوختۇرلار : ئىمىن- جان ، ئايۇپ قۇربان ، سەمەت پەيزۇللاقاتارلىقلار ئىدى. 1941-يىلى كونا شەھەردىكى سىدىقخانىنىڭ ھويلىسىغا يۆتـ- كەلگەن .

18. خوتەن گېزىتى : خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938-يىـ- لى كۈزدە ھەپتىدە بىر «خوتەن خەۋىرى » گېزىتى شا- پىگرافتا بېسىپ چىقىرىلغان . ئورنى : كونا شەھەر قا- راگمۇ كوچىدىكى قۇربانىياز ھاجىنىڭ ھويلىسىدا بو- لۇپ ،باشلىقى ئۇشەندا (خەنزۇ) ئىدى. دەسلەپكى باس- مىخانىدا ئىشلىگۈچىلەر : ئىمىن ئاخۇن بۇلبۇل ، جۇسىگ- گزي (خەنزۇ)قاتارلىقلار ئىدى .1940- يىلى ھاجى ياقۇپ مىخ مەتبەە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەپتىدە ئىككى قېتىم چىقىرىلىدىغان بولغان . 1940- يىلدىكى ئورنى : چوڭ جا- مەنىڭ يان ئىشىكى تەرىپىدىكى غوپۇرجان ھاجىنىڭ ھوي- لىسىدا ئىدى . باشلىقى (شېجاڭ) ھاجى ياقۇپبولۇپ، ئابورچىكلار ئوسمانجان قاتارلىقلار ئىدى . 1940- يىلى كۈزدە ئالتۇندىكى دوختۇرخانا قىلىغان جايغا كۆچكەن .

19. ئۇيغۇر ئۇيۇشما : خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938-

14. تەمرات ئىدارىسى (جەنشېجۈي): خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلى ۋىلايەتلىك تەمرات ئىدارىسى (جەنشېجۈي) قۇرۇلدى. ئورنى: يورۇڭقاش. ئابلاجان قارىنىڭ هويلىلىرىدا بولۇپ، دەسلەپكى باشلىقى جاڭجۈنمىن (خەنزۇ) ئىدى. باشقۇرىدىغان كەسپى: دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك، يىپەك- ئۈجمىچىلىك قاتارلىقلار ئىدى.

15. هاۋا رايى ئىستانسىسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1939- يىلى هاۋا رايى ئىستانسىسى قۇرۇلدى. ئورنى: شورباغدىكى ئايرودرومدا ئىدى. تېخنىكلىرى: ۋاڭجىڭىۋ (خەنزۇ)، ئابلەھەتلەر ئىدى.

16. دوختۇرخانا: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلى ۋىلايەتلىك دوختۇرخانا قۇرۇلغان. ئورنى: ئالتۇندىكى مەدرىسىدە (هازىرقى سىياسىي مەكتەپ ئورنىدا) بولۇپ، دەسلەپكى باشلىقى لى ×× يۈەنجاڭ، كېيىن جاڭ شىڭلىيا (ھەر ئىككىسى خەنزۇ) ئىدى. 1940- يىلى هازىرقى بىناغا كۆچكەن. دەسلەپكى دوختۇرلىرى: سوۋېتلىك كالانوۋىچ، سوفىيە (ئايال) ئىدى. ئۇيغۇرلاردىن تۇنجى يېتىشتۈرۈلگەن دوختۇرلار: ئابدۇقادىر ئاخۇن، قاسىم ئاخۇنلار ئىدى.

17. مال دوختۇرخانىسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938-

مەكتەپ مۇدىرى : چىڭ×× (خەنزۇ) ، ئوقۇتقۇچىلىرى : سۇيۈەنيىڭ (خەنزۇ) ، مايۈەندى (خۇيزۇ) ، مۇسا داموللا (ئاتۇشلۇق، چەت ئەلدە ئوقۇغان كىشى) لار بولۇپ، جەمئىي ئىككى سىنىپ بار ئىدى . ئوقۇغۇچىلىرى خەنزۇ ، ئۇيغۇر ، خۇيزۇلاردىن تەركىب تاپقان . سان جەھەتتە 80دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بار ئىدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 40 ئەتراپىدا ، خۇيزۇلار 15 ئەتراپىدا ئىدى . ئوقۇش تۈزۈمى بەش يىللىق بولۇپ ، كۈندىلىك دەرس ۋاقتى ئالتە سائەت ئىدى. ئاساسىي ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر : خەنزۇ تىلى ، ھېساب ، تەبىئەت ، ھۆسنخەت ، رەسىم ، شېئىر ، تەنتەربىيە ، دىن دەرسىدىن ئىبارەت . بۇ مەكتەپنى 1937- يىلى شىڭ شىسەي ئۆزگەرتىۋېلىپ ، 1938- يىلى 9- ئايدا بىر ئۇيغۇر سىنىپ كۆپەيتتى . 1940- يىلى 1- ئايدا ئۇيغۇر سىنىپىنى چايخانا مەكتەپكە قوشۇپ بېرىپ ، خەنزۇ سىنىپىنى تەرەققىي قىلدۇردى . ھازىرقى خەنزۇ بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپ ئەنە شۇ مەكتەپتۇر .

21. ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىلەن خەلق ئىچىدىن ۋەكىل بولۇپ تۇنجى قېتىم ئاپتونومىيىگە ئولتۇرۇپ ، خوتەندىن ئۈرۈمچىگە سەپەر قىلىش :

1938- يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلىدىغان «سەنجۈەن داخۇي» «بىرىنچى قارار خەلق ۋەكىللىرى ، ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشما

يىلى 3ـ ئايدا (باشقا ناھىيىلەردە 4ـ ئايدا) ئۇيغۇر
مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىپ ئۇيغۇر ئۇيۇش-
ما دېيىلىدۇ) تەشكىل قىلىندى. ئورنى: دوللۇق باي-
لارنىڭ سارىيىدا بولغان. (كېيىن خەنزۇ، خۇيزۇ ئۇيۇش-
مىلارمۇ قۇرۇلدى). دەسلەپتە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما
رەئىسى ھوشۇرنىياز مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇئاۋىن رەئىسى
ياقۇپجان (ئۆزبېك ئىدى). باش كاتىپى نىزامىددىن ئەپەن-
دىم (قايماق) ئىدى. ئۇيۇشما تەشكىلى: تەشكىلات،
مالىيە، تەشۋىقات، مەدەنىيەت بۆلۈملىرىدىن ئىبارەت بو-
لۇپ، مالىيە بۆلۈم قارمىقىدا ئاۋقاپ بۆلۈم بار ئىدى.
ئۇنىڭ باشلىقى پېشقەدەم دىنىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئە-
مەت ھاجىم ئىدى. (ئەمەت ھاجىم 1940ـ يىلى 10ـ ئاي-
دا رەئىس بولۇپ، 1944ـ يىلىغا قەدەر ئىشلىگەن). تەشۋى-
قات بۆلۈم قارمىقىدا سانايى نەفىسە (سەنئەت ئۆمىكى) بو-
لۇپ، دەسلەپتە ئوبۇلقاسىم ئابىت باشلىق بولغان. مە-
دەنىيەت بۆلۈمىگە مەمتىمىن ھېلىموف باشلىق بولغان.

20. خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ (شەنلى مەكتەپ): خو-
تەندە تۇنجى قېتىملىق زامانىۋى يېڭى پەن-مەزمۇن قىلىن-
غان خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى 1935ـ يىلى ماخۇسەنھۆ-
كۈمىتى ئاچقان. ئورنى: ھازىرقى 2ـ ئوتتۇرا مەكتەپ
بولغان ئورۇندىكى قەدىمكى بۇتخانىنىڭ بىناسىدا ئىدى.

ئايدا خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپتە رېپېتىتسىيە قىلىپ تەييار-
لاپ، دەسلەپ خوتەندە، ئاندىن كېيىن قاراقاش، لوپ
ناھىيىلىرىدە جەمئىي ئۈچ ئاخشام سەھنىدە كۆرسىتىپ،
ئاممىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتۇق. شۇنداقلا
ئۇيغۇر ئويۇشما قاتارلىق ئورۇنلار ۋە شەخسلەر ياردەم
قىلغان 5000 يۈەن پۇلنى مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا سەرپ قى-
لىش ئۈچۈن بەردۇق. شۇندىن كېيىن، يەنى شۇ يىلى
12- ئايدا مەن، ئابابەكرى تۇرسۇن، مۇھەممەت رەجەپ
قاتارلىق ئالتە كىشى سانايى نەفىسەگە ئارتىس بولۇپ
قوشۇلدۇق. يەنە سانايى نەفىسەگە ئاتاقلىق پېشقەدەم
سەنئەتچىلەردىن ھاجى خانىم، قاھارجان، قوچقارباي قا-
تارلىقلار قاتنىشىپ، ناخشا، ئۇسسۇل، كومېدىيە ۋە درامى-
لار سەھنىدە قويۇلۇشقا باشلىدى. 1939- يىلى داڭلىق
قىزىقچى، پېشقەدەم سەنئەتچى ئەمەت ئۆمەر ئۆلكىلىك سىب-
ئەنىنى پۈتتۈرۈپ، شەنلى مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەل-
گەندىن كېيىن سانايى نەفىسەگە قاتنىشىپ، خوتەننىڭ سەن-
ئەت ئىشلىرىنى تېخىمۇ جانلاندۇردى.

23. زامانىۋى يېڭى بىلىم ئوقۇتىلىدىغان ئۇيغۇر باش-
لانغۇچ مەكتەپلىرى:

خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938 يىلى يازدا زامانىۋى يې-
ڭى پەننى بىلىم ئوقۇتىلىدىغان ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ مەكتەپ-

ۋەكىلى ۋە 4- قېتىملىق تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدىن ئې-
بارەت) گە قاتنىشىش ئۈچۈن خوتەندىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما
رەئىسى موشۇر نىياز مۇپتى باشلىق ھەر نەھىيەدىن بىر-
دىن كىشى بولۇپ جەمئىي سەككىز ۋەكىل. تەنھەرىكەت مۇ-
سابىقىسىغا قاتناشقانلاردىن مەن (مەمتىمىن توختى)، ئا-
بابەكرى تۇرسۇن قاتارلىق بەش ئوقۇغۇچى ئالتە نەپەر
ھەربىينىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىدە، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئى-
دارە باشلىقى سۈي جاۋتەيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1938- يىلى 8-
ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىككى ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ يولغا
چىقتۇق ۋە 18 كۈندە ئۈرۈمچىگە يېتىپ باردۇق. ئۇ چاغ-
لاردا تاش يوللار بولمىغاچقا، قۇملۇق، بوزلاڭ يوللاردا
ماڭدۇق. دەريالاردا كۆۋرۈك يوق، ماشىنىنى كېمىلەردە
ئۆتكۈزگەنىدۇق.

22. خوتەندە تۇنجى قېتىم يېڭى ئەدەبىي - سەنئەت
ئەسەرلىرىنىڭ سەھنىدە رەسمىي ئورۇنلىنىشى: 1938- يىلى
خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا سانايى نەف-
سە (سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلۇپ، تېخى سەھنىدە ئويۇن
كۆرسىتىپ باقمىغانىدى. مەن ۋە ئابابەكرى تۇرسۇن ئۈ-
رۈمچىگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىن ئىككىمىز ئۈرۈمچى سى-
نەدىن كۆچۈرۈپ يېزىۋالغان «مۇنەككۋاي» دېگەن نەش-
كەشلەرنى تەقلىتلەيدىغان كومېدىيىنى 1938- يىلى 11-

ئوقۇتقۇچىلىرى ھۆسيىن ئەپەندى، ئىسھاق نۇرى، سەيدە-
ۋاققاس نۇرى قاتارلىقلار. قىزلار مەكتىپىگە ھاجى خانىم
مەكتەپ مۇدىرى بولدى. بۇ مەكتەپنىڭ دەسلەپكى ئوقۇت-
قۇچىلىرى زەيتۇنە خانىم قاتارلىقلار.

1939-يىلى خانسايىپ (ئەسلى ئىسمى بەدىردىنخان) نىڭ
قورۇسىنى ھۆكۈمەتكە سېتىۋېلىپ (بۇ جاي ئەسلى ئەنگلىيە
پۇقرالىرىنىڭ بولۇپ، 1938-يىلى مەملىكىتىگە قايتۇرغان)
مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى ئىش باشلاپ 1940-يىلى 6-ئايدا يېڭى
بىناغا كۆچتۇق. (ھازىرقى چايخانا مەكتەپ) بۇ چاغدىكى
مۇدىر ئابابەكرى تۇرسۇن بولۇپ، مەن
ئىلمىي مۇدىر ئىدىم. بۇ مەكتەپنىڭ چايخانا مەكتەپ دەپ
ئاتىلىشىدىكى سەۋەب: 1938-يىلى كۈزدىن باشلاپ ھازىرقى
ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئامبۇلاتورىيىسى بولغان ئورۇندا
ئۇيغۇر ئۇيۇشمە تەرىپىدىن بىر چايخانا ئاچقان. ئۇ چايخانى-
غا جورىباي، قوچقار باي، زىياۋۇدۇن دېگەن كىشىلەر
مەسئۇل بولۇپ، بۇ چايخانا ئىنتايىن بازار تاپقان. ئاخ-
شاملىرى گازۋاي لامپا يېقىپ كېچىلىرىمۇ ئاچقان. ئاب-
دىرېھىم لېتىپ قاتارلىق كىشىلەر مۇزىكا چېلىپ، ناخشا ياڭ-
رىتىپ، ئۇسسۇل قىزىتاتتى. تامىقى مانتۇ، پولودىن باشقا
چەركوپ، مەستاۋا قاتارلىق ئۆزبېكچە تاماقلار ئىدى.
بۇ چايخانىنىڭ داڭقى ھەممە چايغا تارقىلىپ كېيىنكىچە

لەر بارلىققا كەلگەن. 1938- يىلى 3- ئايدا ئۈيغۇر ئويۇشما قورۇلغاندىن كېيىن، 6- ئايلاردا پېشقەدەم ئارىپچى، باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئەمەت ھاجىم ئۆزى تەربىيىلىۋاتقان غوجام كۆل مەكتىپىدىكى 200 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى ئۆزلىكىدىن باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما مەدەنىيەت بۆلۈمى بۇنىڭغا مەسئۇل بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى روزى بەگ ھاجىنىڭ سارىيىدا (ھازىرقى ئىلچى يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ دوختۇرخانىسى ئورنىدا) ياتاقلاشتۇرۇپ تەشكىللىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى كەمبەغەل، يېتىم- يېسىر بالىلاردىن 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى دارىلئېيتام ئوقۇغۇچىسى قىلىپ، ئۇلارنىڭ تاماق، كىيىم- كېچەك، ئوقۇش قوراللىرى قاتارلىق بارلىق لازىملىق نەرسىلىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۈستىگە ئالدى. ئوغۇللار بىلەن قىزلارنى ئايرىپ، ئوغۇللار مەكتىپىنى غوجام كۆل مەھەللىسىدىكى مېلىك ھەزرەتنىڭ مەدرىسىسىدە قىلدى. قىزلار مەكتەپنى ئابلاجان ھاجىنىڭ مەدرىسىسىدە (ھازىرقى جىڭ مېھمانخانىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە) ئورۇنلاشتۇرۇپ، 1938- يىلى 9- ئايدىن باشلاپ رەسمىي دەرس باشلىدى. ئوغۇللار مەكتىپىگە ئوسمان ئىنياز ھاجى مۇدىرى بولدى. (دارىلئېيتامغا قوھۇمچە باشلىق بولدى.) بۇ مەكتەپنىڭ دەسلەپكى

جى داردامۇئەللىمىسىدە ئوقۇغان.

25. مۇزاكىرە كۈرسى: خەتەندە تۇنجى قېتىم 1939- يىلى 7- ، 8- ئايدا (يازلىق كانىكول ۋاقتىدا) ۋىلايەت بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يىغىپ ئىككى ئايلىق مۇزاكىرە كۈرسى (بىلىم ئاشۇرۇش كۈرسى) ئاچقان. ئورنى كونا شەھەردىكى چوڭ ھېيتكارنىڭ باغ ھويلىسىدا بولغان. شۇندىن تارتىپ ھەر يىلى يازلىق كانىكول ۋاقتىدا مۇزاكىرە كۈرسى (بىلىم ئاشۇرۇش كۈرسى) ئېچىشنى يولغا قويۇپ كەلگەن.

26. مۇزىكا كۈرسى: خەتەندە تۇنجى قېتىم 1940- يىلى 10- ئايدا ئۇيغۇر ئويۇشما قارمىقىدا ئالتە ئايلىق مۇزىكا كۈرسى ئاچقان. مۇزىكا ئۇستازى ھاجى مەمەت (تاشكەنتتە ئوقۇغان) ئىدى. شاگىرتلار ئالتە تەپەر بىرلىپ، بۇلاردىن نادىرخان، ھوشۇر ئەيسالار ئەسكەردىكى، دىمەن ئىمىن نەي، مامۇتجان چاڭ، تۇرسۇنتوختى تەمبۇر، ئابدۇقادىر غوجى داپنى ئۆگىنىپ، مۇكەممەل مۇزىكانتلاردىن بولۇپ يېتىشكەن. بۇ كىشىلەر ھازىرمۇ داڭلىق مۇزىكانتلاردۇر. بۇ كۈرسقا دەسلەپتە مەن مەسئۇل بولغانىدىم. كېيىن قاراقاش ئۇيغۇر ئويۇشمىسىغا مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ يۆتكىلىپ كەتكىنىمدىن كېيىن، ئوبۇلقاسىم ئابىت مەسئۇل بولغان.

1940-يىلى 6-ئايدا مەكتەپ مۇشۇ چايخانا بىلەن قوشنا بولۇپ كۆچۈپ چىقىش بىلەن كىشىلەر «چايخانىدىكى مەكتەپ» دەپ ئاتىدى. ھازىرغا قەدەر بۇ ئاتالغۇ داۋام قىلماقتا.

24. دارىلمۇئەللىمىن: خوتەندە تۇنجى قېتىملىق ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن 1939-يىلى 1-ئايدىن 6-ئايغىچە ئالتە ئايلىق ئېچىلغان، ئىككىنچى قارارى 1939-يىلى 9-ئايدىن باشلاپ بىر يىللىق ئېچىلغان بولۇپ، ھەر قېتىم ئىككى سىنىپ (80 ئوقۇغۇچى) قوبۇل قىلىپ تەربىيىلىگەن. ئورنى، دەسلەپتە ھازىرقى سۇئىدارىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئىدى. كېيىن ھېيتكار مەھەللىسىدىكى بۇتخانا بىناسىغا كۆچتى. ئۈچىنچى قارارنى ھازىرقى ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىننىڭ بىناسىدا (بۇ بىنانىڭ قۇرۇلۇشى 1939-يىلى باشلىنىپ، 1940-يىلى 9-ئايدىن بۇرۇن پۈتۈپ كۆچۈپ چىققان) ئاچقان. بىرىنچى، ئىككىنچى قارار دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇتقۇچىلىرى سوۋېتتە (تاشكەنتتە) ئوقۇغانلاردىن ئابدۇراخمان ھىدايوف، ياسىنوپ، ئابدۇغوپۇرلار ئىدى. ئۆلكىلىك سىفەننى پۈتتۈرگەنلەردىن ياسىن روزى ھاجى، مۇسا تۇردى، ھەسەن تۇردىلار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا پەن مۇسلىھيوەن قاتارلىق بىر نەچچە باشلىقلارمۇ دەرس بېرەتتى. كېيىم-كېچەك، تاماق، ئوقۇش قوراللىرى بىلەن ھۆكۈمەت ناھايىتى ياخشى تەمىنلەيتتى. مەن ھەم ئاشۇ تۇن-

29. دارىلئاجىز (فۇلىيۇەن): 1939-يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن دارىلئاجىز تەشكىل قىلىپ، شەھەر ئەتراپىدىكى ئىگە - چاقىسىز، مېيىپ، تىلەمچى، ئەمگەك كۈچىدىن قالغان، باققۇچىسى يوق قېرىلاردىن، ئاجىزلاردىن بولۇپ 300دىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرگەن. ئورنى: ھەزرەت سۇلتان مازارىدىكى مەدرىسىدە بولۇپ، باشلىقى ئەمەتجان مەخسۇم، زاپخوزى مەمەتنىياز خەلپەت ئىدى.

30. خۇسۇسىلار شىركىتى: خوتەندە تۇنجى قېتىم خۇسۇسىلار بىرلەشكەن سودا شىركەتلىرى 1939-يىلى تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ شىركەتلەر «ئىتتىپاق»، «بىرلىك»، «يىپەك-پاختا» قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان شىركەتلەردىن ئىبارەت ئىدى.

31. تىراكتور: خوتەنگە تۇنجى قېتىم 1959-يىلىنىڭ ئاخىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېڭىئېرىق دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئىككى دانە سوۋېتتە ئىشلەنگەن زەنجىر تاپان تىراكتور كەلگەن.

32. كۇلۇب: خوتەندە كىنو-تىياتىر كۇلۇبى تۇنجى قېتىم 1940-يىلى پۈتكۈزۈلۈپ، خەلق كۇلۇبى دەپ ئاتىلىپ ئويۇن قويۇش باشلانغان. كېيىن قىزىل يۇلتۇز كۇلۇبى دەپ ئاتىلىپ، 1973-يىلى قىشتا ئوت كېتىپ كۆيۈپ كەتكەن.

27. تەنھەركەت مۇسابىقىسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1939-يىلى 9-ئايدا ۋىلايەت بويىچە 300دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ۋە ھەر بىيلەر قاتناشقان تەنھەركەت مۇسابىقىسى (يۈندۈڭ-خۇي) ئۆتكۈزۈلدى. مۇسابىقە 16 تۈر بويىچە بولۇپ، بىر ئادەم تۆت تۈرگە قاتنىششقا ھوقۇقلۇق ئىدى. مەن شۇقېتىمقى مۇسابىقىنىڭ 1500 مېتىر، 800 مېتىر، 400 مېتىرگە يۈگۈرۈش ۋە چۆيلۈن توپ ئېتىش تۈرىگە قاتنىشىپ، بىرىنچىلىككە ئېرىشتىم. ئابابەكرى تۇرسۇن 200 مېتىر، 100 مېتىر قىسقا ئارىلىققا يۈگۈرۈش ۋە ئېگىزگە سەكرەش، يىراققا سەكرەش تۈرىگە قاتنىشىپ بىرىنچىلىككە ئېرىشتى. 1940-يىلى ئۆتكۈزگەن ئىككىنچى قېتىملىق يۈندۈڭخۇيدا مەرھۇم ھوشۇر ئەيسا 5000 مېتىر، 10000 مېتىر يىراققا يۈگۈرۈشتە بىرىنچى دەرىجىگە ئېرىشكەن. نادىرخان قىسقا ئارىلىققا يۈگۈرۈش، تاغارنى پۇتى تەرەپتىن كېيىپ يۈگۈرۈش، قاتارلىق تۈرلەردە بىرىنچىلىككە ئېرىشتى.

28. تاشيول ۋە دەريا كۆۋرۈكى: خوتەندە تۇنجى قېتىم خوتەندىن زاۋىغىچە بولغان تاش يول 1939-يىلى ياسالدى. يورۇڭقاش دەريا كۆۋرۈكى بىلەن قاراقاش دەرياكۆۋرۈكى 1939-يىلى ياسالغان. 1940-يىلى زاۋىدىن گۇمىغىچە بولغان تاشيولنى ياساپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن قاتناش راۋانلاشقان.

ئەسكەرتىش:

خوتەننىڭ پوچتا قاتناش ئىشى 1955-يىلىدىن بۇرۇن ئات-ئۇلاغ بىلەن قاتنايتتى. 1955-يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدىن باشلاپ ماشىنا بىلەن قاتنايدىغان بولدى.

رادىئو، ئۈننالغۇ، سىنئالغۇ، تېلېۋىزورلار خوتەنگە قاچان پەيدا بولغان؟ كىيىم تىكىش ماشىنىسى پەيدا بولغانغا بىر ئەسىر بولدى دېيىشىدۇ، سىز بىلەمسىز؟

باش مۇھەررىر: مەتقۇربان توختى (دۇخەيتىك)

تەھرىر: ئامىنەم نىياز

تەھرىر ھەيئەتلىرى: ھوشۇر ئەمەت، ئىبراھىمجان

مەسئۇل كوررېكتور: ئامىنەم نىياز

خوتەن تارىخي ماتېرىياللىرى 和田文史资料

خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش تارىخي ماتېرىياللار گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. «خوتەن گېزىتى» ئىدارىسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى.

تىرازى: 700